

Universiteit Utrecht

Vrolijk voorwaarts!

**Raden Adjeng Kartini en Joop ter Heul
op het pad der emancipatie**

Wati Soemantri

20 december 2016

Masterscriptie Nederlandse taal en cultuur
Faculteit Geesteswetenschappen
Begeleider: dr. Saskia Pieterse

Studentnummer 8721998

Samenvatting

De brievenbundel *Door duisternis tot licht* (1911) van Raden Adjeng Kartini en het dagboek van Joop in de *Joop ter Heul*-serie (1919) van Cissy van Marxveldt zijn werken die zo op het eerste oog zeer verschillend zijn. Het gaat immers om non fictioneel proza en een fictionele roman. Maar iets overeenkomstigs in toon en stijl van de werken nodigde uit om ze in deze scriptie met elkaar te vergelijken. De verwachting is dat zo'n vergelijking meer verschillen dan overeenkomsten oplevert maar de werken hebben veel gemeenschappelijks. Het gaat om twee jonge vrouwen die een ontwikkelingsproces naar volwassenheid, een *Bildung*, doormaken. In beide gevallen is dat proces dat zich kenmerkt door een bewegen tussen enerzijds verzet tegen het traditionele en anderzijds de aanpassing daaraan, opgetekend. De tekstvormen waarin dat gedaan is – de brief en het fictieve dagboek – geven een suggestie van authenticiteit. Maar uit onderzoek naar beide tekstvormen blijkt dat het in beide gevallen juist niet gaat om authentieke uitingen maar om tekstuele constructies. Door tekstanalyse wordt blootgelegd hoe in beide bronnen die constructies in elkaar zitten en waar eventueel ruimte is voor authenticiteit. Een andere overeenkomstigheid is het feit dat beide personages zich konden ontwikkelen dankzij emancipatie. In de tijd van Kartini leefden er nieuwe ideeën over vrouwenemancipatie en het fenomeen van de *New Woman*, daarnaast kwam het antikolonialisme op met de daaruit voortkomende ethische politiek die ontwikkeling en zelfstandigheid van de inheemse bevolking in de koloniën voorstond. Kartini had als grote uitzondering onderwijs genoten en sprak zowel Nederlands als Maleisisch. Zij zag in dat de emancipatie in Nederlands-Indië tweeledig moest zijn: verbetering van de positie van vrouwen en ontwikkeling van de hele bevolking. Onderwijs was in beide gevallen de sleutel om dat te bereiken. In de tijd van Joop zijn de eerdergenoemde emancipatoire ideeën meer naar de achtergrond verschoven, onderwijs voor meisjes was gemeengoed geworden. In deze tijd speelt de emancipatie van arbeiders een rol. Door de moderne techniek zijn nieuwe beroepen ontstaan die bij uitstek geschikt gevonden worden voor vrouwen. Zij kunnen hierdoor een eigen inkomen verdienen en onafhankelijk zijn, maar dat levert problemen op in de traditionele man-vrouw verhouding. Bovendien is de rol van arbeid anders in de verschillende sociale klassen. De historische context waarin de verschillende vormen van emancipatie leefden, maakt dat de casussen elk een ander tijdsbeeld weerspiegelen. De innerlijke vorm van emancipatie, het ontdekken van de eigen identiteit met vallen en opstaan is tijdloos, daarin komen de werken overeen.

Inhoud

Inleiding	4
Hoofdstuk 1 Historisch kader	7
1.1 Biografische achtergronden van de auteurs	7
1.1.1 Biografie van Raden Adjeng Kartini	8
1.1.2 Biografie van Cissy van Marxveldt en het succes van <i>Joop ter Heul</i>	10
1.2 Verschillende vormen van emancipatie: historische context	10
1.2.1 Vrouwenemancipatie: <i>De New Woman</i>	11
1.2.2 <i>De New Woman</i> in meisjesboeken: de bakvis	13
1.2.3 Emancipatie in Nederlands-Indië: de ethische politiek	15
1.2.4 De emancipatie van de arbeiders	17
1.3 Stand van zaken in het onderzoek	18
1.3.1 Onderzoek naar Kartini	18
1.3.2 Onderzoek naar Cissy van Marxveldt	20
Hoofdstuk 2 Emancipatie in de brieven van Kartini	22
2.1 Tekstuele constructies in het werk van Kartini: de briefvorm	22
2.1.2 De inhoud van de brieven nader geanalyseerd	25
2.1.3 De vaderlijke invloed: paternalisme in het leven van Kartini	29
2.1.4 Het zoeken naar een balans tussen verzet en aanpassing bij Kartini	30
Hoofdstuk 3 Emancipatie in de <i>Joop ter Heul</i>-serie	33
3.1 Verhaaltechnieken in de <i>Joop ter Heul</i> -serie	33
3.1.1 Het gebruik van focalisatie: welke visie krijgt de lezer mee?	34
3.1.2 De vaderlijke invloed: paternalisme in de <i>Joop ter Heul</i> -serie	37
3.1.3 Het zoeken naar een balans tussen verzet en aanpassing bij <i>Joop ter Heul</i>	39
Conclusie	44
Literatuur	47
Bijlage	50

Inleiding

‘Ik heb zóó verlangd kennis te maken met een “modern meisje” [...]’ Toen ik deze zin las, de eerste regel van de brief van het Indische meisje Kartini aan haar Nederlandse penvriendin Stella, deed het me sterk denken aan de eerste zin uit het dagboek van *Joop ter Heul*:

‘Waarom moet er altijd een pa zijn?’ De zinnen lijken op het eerste gezicht helemaal niet op elkaar, maar er zit een intensiteit in die dubbele hartenkreet die een snaar raakte vanwege het verlangen dat erdoor klinkt. Verlangen naar iets dat buiten je bereik ligt, zoals vrijheid of onafhankelijkheid. Alsof ze zich in een positie bevinden waar ze niet willen zijn.

Het maakte dat ik me in beide werken ben gaan verdiepen met de gedachte ze voor dit onderzoek met elkaar te vergelijken. Die vergelijking is op het eerste oog lastig te maken, want het gaat om twee heel verschillende werken: een brievenboek, geschreven door een bestaande figuur en een meisjesboek, met een fictief personage in de hoofdrol. Bovendien verschenen beide werken op twee verschillende uithoeken van het Koninkrijk der Nederlanden, in verschillende tijden. Het brievenboek van Raden Adjeng Kartini (1879-1904) bestaat uit brieven die zij tussen 1899 en 1904 schreef naar Hollandse vrienden vanuit haar woonplaats Japara in het toenmalige Nederlands-Indië.

De brieven geven een goed beeld van hoe het er in een aristocratisch Javaans gezin toeging. Kartini had vooruitstrevende ideeën over de ontwikkeling van de inheemse bevolking en over de verbetering van de positie van vrouwen in haar land. De verzamelde brieven werden na haar dood uitgegeven in de bundel *Door duisternis tot licht* (1911). Ze is maar vijftienvier jaar oud geworden, maar in het huidige Indonesië nog steeds een nationale heldin die symbool staat voor emancipatie en ontwikkeling. Naast de ernst en de toewijding die Kartini aan de dag legde om haar idealen te bereiken, lijkt *Joop ter Heul* op het eerste gezicht een enigszins oppervlakkig meisjesboek, maar bij nadere bestudering vertoont de roman diepgang op zowel technisch als inhoudelijk niveau. Deze serie kende in Nederland een ongekend succes dat tot op heden zijn weerslag heeft. In 1919 verschijnt het eerste deel: *De H.B.S.-tijd van Joop ter Heul*, geschreven door Cissy van Marxveldt (pseudoniem voor Setske de Haan, 1889-1948).¹ Dit meisjesboek gaat over de zestienjarige Josephine ter Heul, Joop of Joost voor vriendinnen. Het is geschreven in brief- en dagboekvorm, waarin Joop verhaalt over haar belevenissen. Na het eerste deel verschijnen nog drie andere delen, waarin het leven van Joop als jonge vrouw, echtgenote en moeder beschreven wordt.

Kartini werd geboren in een tijd waarin vanuit Engeland en Amerika ideeën over vrouwenemancipatie verspreid werden. Vrouwen wilden dezelfde rechten als mannen zoals de mogelijkheid krijgen om een opleiding te volgen en onafhankelijk te zijn. Men had een nieuw type vrouw voor ogen: *The New Woman*. Dit fenomeen heeft zowel Kartini als Cissy van Marxveldt beïnvloed, zij het op verschillende manieren. Wat deze casussen laten zien, is dat vrouwenemancipatie nauw verbonden is met andere contexten die ook emancipatoir waren, zoals de opkomst van het socialisme, het antikolonialisme en nationale onafhankelijkheid. Emancipatie is daarmee niet alleen een sociaal en politiek proces, het is tegelijkertijd een innerlijk proces dat kan ontstaan door het registreren van dagelijkse dingen die bij nader inzien oneerlijk blijken te zijn. Voor Kartini is dat bijvoorbeeld de polygamie. Joop signaleert via de hulp Hillegonda de ongelijkheid tussen de sociale klassen.

Echter, Emancipatie met een hoofdletter en emancipatie met een kleine letter staan niet los van elkaar, het is een samenspel van verschillende factoren. Welke factoren dat zijn en hoe ze elkaar beïnvloeden, hoop ik aan de hand van deze werken duidelijk te maken. Wat kenmerkend is voor beide teksten, is dat de innerlijke bewustwordingsprocessen zijn opgetekend en dat die processen altijd samengaan met een beweging tussen enerzijds verzet

¹ Soeting 2008, 27-33.

tegen het traditionele en anderzijds aanpassing daaraan. De keuze voor een bepaalde vorm van schrijven – de brief en het fictieve dagboek – heeft als effect dat er een grote suggestie van authenticiteit opgeroepen wordt. In beide gevallen lijkt de tekst recht uit het hart te komen en de lezer heeft daarbij de neiging om alles wat er staat op te vatten als de expressie van ware gevoelsuitingen. De natuurlijke en spontane stijl is een belangrijk onderdeel van deze vormen van schrijven, want het benadrukt het authentieke karakter.

Toch is het niet vanzelfsprekend om aan te nemen dat de uitingen ook echt authentiek zijn. Wat ik aan wil tonen in deze scriptie is dat het in beide gevallen juist niet gaat om authentieke uitingen, maar om tekstuele constructies. In haar brieven kan Kartini niet recht uit het hart opschrijven wat ze voelt, want ze moet rekening houden met de heersende conventies en met de opvattingen van degene met wie zij correspondeert. In de *Joop ter Heul*-serie maakt de auteur ook gebruik van constructies in de manier waarop de impulsieve acties van Joop opgetekend worden. Hier gaat het om literaire constructies. Door gebruik te maken van het uit de narratologie afkomstige technische begrip focalisatie wordt inzichtelijk hoe in dit werk de suggestie van spontaniteit en ontwapenende authenticiteit functioneert.

Door onderzoek naar de formele kanten van beide type teksten te doen, is het ook mogelijk het innerlijke emancipatieproces beter te volgen. Op welke manier vindt het voortdurend zoeken naar een balans tussen verzet en aanpassing zijn weerslag in beide teksten en hoe werkt de kwestie van authenticiteit uit bij de beide bronnen?

Ik ben mij ervan bewust dat de casussen zeer verschillend zijn. Maar juist in de vergelijking tussen de twee zulke uiteenlopende werken kan de rol van authenticiteit in beide bronnen beter vastgesteld worden. Bovendien spelen in beide gevallen de emancipatie en het fenomeen van de *New Woman* een rol in het gedachtegoed van de schrijfster en in beide gevallen is sprake van een bewustwordingsproces. Om die redenen wil ik gebruikmaken van deze twee casussen om het volgende onderzoeksgebied te bestuderen:

Op welke manier komen emancipatoire ideeën tot uiting in de brieven van Kartini en in het meisjesboek van Cissy van Marxveldt, in hoeverre interacteert de vorm van de werken met de inhoud van de ideeën en hoe verbinden beide auteurs zich tot de grotere historische context waar op vele manieren nieuwe emancipatoire ideeën tot uiting kwamen, wat onder meer leidde tot het fenomeen van de *New Woman*.

Bij de bestudering van beide werken werd duidelijk dat vrouwenemancipatie zowel bij Kartini als in de *Joop ter Heul*-serie een rol speelt. In de bundel van Kartini op expliciete wijze en bij *Joop ter Heul* meer impliciet. Bij Kartini is elke brief doordrongen van haar emancipatoire doelen: moeders zijn de opvoeders en zij moeten bewust gemaakt worden van hun belangrijke rol in het leggen van een basis van gelijkheid tussen mannen en vrouwen. Daarvoor is onderwijs nodig. Kartini heeft zelf onderwijs genoten en is daarom naast het Maleisisch ook de Nederlandse taal machtig. Zij wil graag de rol van onderwijzer op zich nemen en meisjes opleiden, zodat zij later de opvoeders kunnen worden die de ongelijkheid kunnen opheffen. Bovendien is het belangrijk voor de ontwikkeling van de inlandse bevolking zorg te dragen, want naast de vrouwenemancipatie is ook het bijbrengen van waardering voor de eigen cultuur een doel. Daarmee is bij Kartini ook een kiem van het denken over nationale onafhankelijkheid te vinden. Een heel klein zaadje, weliswaar, maar toch, het is een begin. Daarom wordt Kartini in Indonesië niet alleen gezien als voorvechtster van de vrouwenemancipatie, maar ook als een van de grondleggers van het nationalisme. In de *Joop ter Heul*-serie is de gedachte aan vrouwenemancipatie minder expliciet aanwezig, maar – als je goed leest – zijn er wel degelijk emancipatoire elementen te vinden. Dit werk verscheen vijftien jaar na de dood van Kartini, toen onderwijs voor meisjes geen breed gedeeld strijdpunt meer was. De zaken die in deze roman een rol spelen, gaan over milieu en

hoe vrouwen uit verschillende sociale klassen met hun nieuwe verworvenheden, zoals de vrijheid om te werken, om moeten gaan. In hoeverre strookt die onafhankelijkheid met het traditionele vrouwbeeld en wat is het effect op de verhoudingen binnen de man-vrouw relatie? Dit waren vragen waar vrouwen in die tijd zich mee bezighielden en dat is terug te zien in deze roman.

In het eerste hoofdstuk zal ik verschillende onderdelen van de historische context toelichten. Om duidelijk te kunnen maken hoe die emancipatoire gedachten terecht konden komen bij een jonge Javaanse die uit zou groeien tot nationale heldin met een eigen feestdag en bij een auteur die erin slaagde van een meisjesboek zo'n groot succes te maken, besteed ik eerst aandacht aan de biografische context van beide bronnen. Vervolgens wordt de focus wat breder en verplaatst naar Engeland en Amerika waar de eerste geluiden klonken over de wens van gelijkheid tussen mannen en vrouwen. Die wens verscheen in boeken en artikelen die vertaald werden en zich over de rest van de wereld verspreidden. Via Nederland kwamen ze terecht in Nederlands-Indië, waar de jonge Kartini ze tot zich kon nemen. Die nieuwe ideeën hadden uiteraard ook hun weerslag op de literatuur. Vervolgens besteed ik daarom specifiek aandacht aan het uit Amerika afkomstige fenomeen van de *New Woman*.

De emancipatoire context stopt echter niet bij de vrouwenemancipatie. In deze periode was er sprake van veel nieuw denken over gelijkheid, dat onlosmakelijk verbonden was met het vraagstuk over de vrouw. In het geval van Kartini is de opkomst van een antikoloniaal denken van belang. Om te begrijpen wat daarvan de grondslag is, is het nodig de zogenoemde ethische politiek te behandelen. In het geval van *Joop ter Heul* wordt het thema van werkende vrouwen aangesneden en daarom zal ook een paragraaf besteed worden aan het bespreken van de emancipatie van de arbeiders.

Na de bespreking van de biografische en de maatschappelijke contexten worden in hoofdstuk twee en drie de bronnen nader bestudeerd: eerst Kartini, vervolgens *Joop ter Heul*. Ieder hoofdstuk begint met een korte methodische uiteenzetting. In het geval Van Kartini zal ik iets zeggen over authenticiteit en de briefvorm, in het geval van Van Marxveldt over authenticiteit en de dagboekvorm en de rol van focalisatie daarbinnen.

Eerst zal gekeken worden naar de tekstvormen en hoe deze samenhangen met de inhoud van de emancipatoire ideeën. De brief- en dagboekvorm zijn keuzes, gemaakt door de schrijvers. Welke redenen hadden zij voor het maken van die keuze en wat is de samenhang tussen de vorm van de werken en de inhoud van de ideeën? Ik zal aan de hand van voorbeelden uit de werken laten zien dat het hanteren van de briefvorm voor Kartini de beste mogelijkheid was om haar idealen te verwoorden en te verspreiden. Ook zal ik aantonen dat het hanteren van de brief- en dagboekvorm in de *Joop ter Heul*-serie de auteur veel mogelijkheid geeft de lezer te manipuleren en deze een bepaalde visie mee te geven.

Vervolgens zal ik in een tekstanalyse van *Door duisternis tot Licht* en de *Joop ter Heul*-serie het proces van persoonlijke ontwikkeling, bewustwording en emancipatie van de hoofdpersonen blootleggen. In de conclusie zal ik beide werken tezamen behandelen en kijken wat een vergelijking tussen de twee bronnen aan inzichten heeft opgeleverd.

Ten slotte nog het volgende: welke titel geef je een project als dit? Toevallig kwam 'vrolijk voorwaarts' in beide werken voor, daarom heb ik voor deze optimistische titel gekozen.

Hoofdstuk 1 Historisch kader

In dit hoofdstuk komen de biografische gegevens van Kartini en Cissy van Marxveldt aan bod. Wie waren zij en wat was hun achtergrond? De sociologische en historische context van de bronnen is belangrijk voor het begrip van het ontwikkelingsproces dat Kartini en het personage Joop doormaken. Het fenomeen van de *New Woman*, de ethische politiek en het socialisme zijn componenten die invloed hebben op de literatuur en de maatschappij aan het eind van de negentiende eeuw. Op alle drie zal ik hieronder dieper ingaan om duidelijk te maken hoe Kartini en Cissy van Marxveldt hierdoor beïnvloed zijn.

Het is soms net alsof nieuwe ideeën uit de lucht komen vallen: ineens lijkt daar de discussie over vrouwenemancipatie of over socialisme te zijn. Dat is natuurlijk niet zo, er gaat een langzaam proces van bewustwording aan vooraf. Er zijn gedachten, die ontwikkeld en gedeeld worden, er ontstaan discussies en als de tijd er rijp voor is, kunnen nieuwe ontwikkelingen maatschappelijk geïntegreerd worden. Om de zoveel jaar leeft het discours over de onderwerpen weer op en worden ideeën aangepast aan de veranderende maatschappij. Toen Kartini opgroeide, kreeg het discours over vrouwenemancipatie nieuwe impulsen en werd de term *New Woman* uitgevonden. In de tijd dat Cissy van Marxveldt *Joop ter Heul* schreef, was de *New Woman* over haar hoogtepunt heen, maar was er wel een *new girl* ontstaan: de bakvis.

De persoonlijke omgeving speelt ook een rol in de ontwikkeling van Kartini en Joop. Bij beide bronnen speelt het paternalisme een belangrijke rol. Zowel Kartini als Joop leven in een maatschappij, gedomineerd door mannen, ze hebben een sterke band met hun vader, die bij allebei bepalend is voor het verloop van de ontwikkelingen. Daarnaast zijn er andere mannen, die sturend zijn. Bij Kartini zijn dat de heer Abendanon en de heer Van Kol, bij Joop zijn dat zwager Jog, haar echtgenoot Leo en haar schoonvader.

Al deze onderwerpen worden in de volgende paragrafen besproken. Daarbij wordt het onderzoeksgebied vergroot van de biografische context naar de maatschappelijke en de historische context van de vrouwenemancipatie, de ethische politiek en de emancipatie van de arbeiders. Dat is wel veel, maar noodzakelijk omdat ik wil laten zien dat alles met elkaar samenhangt en dat de genoemde onderwerpen weerspiegeld worden in beide teksten, want Kartini heeft haar brieven kunnen schrijven omdat de omstandigheden daar op dat moment in de tijd rijp voor waren. Die omstandigheden hebben te maken met de vrouwenemancipatie, de ethische politiek en haar persoonlijke omgeving. De inhoud van *Joop ter Heul* heeft naast de context van vrouwenemancipatie te maken met de ontwikkeling van de werkende vrouw in de verschillende sociale milieus, daarom is ook hier deze achtergrondinformatie vereist voor een beter inzicht.

1.1 Biografische achtergronden van de auteurs

Hieronder worden de biografische achtergronden van beide auteurs besproken. De gezinnen waarin zij opgroeiden waren vormend voor de manier waarop zij hun latere leven invulden. Kartini neemt zich vast voor om later haar zoons en dochters een gelijke opvoeding te geven want in het gezin waarin zij opgroeide hadden de meisjes een achtergestelde positie. Zaken die voor de jongens gewoon waren, zoals naar de H.B.S. (Hogere Burger School) gaan, waren voor de meisjes verboden.

Cissy van Marxveldt verwerkte veel autobiografische gegevens in haar boeken. De inspiratie daarvoor haalde ze onder andere uit situaties die ze had beleefd in haar jeugd, daarom is het van belang iets over die jeugd te vermelden.

1.1.1 Biografie van Raden Adjeng Kartini

Raden Adjeng Kartini was één van de dochters van Raden Mas Adipati Ario Sosroningrat, de regent van Djapara, een kustplaats in het noorden van Midden-Java. *Raden* is een titel die aangeeft dat zij tot de Javaanse aristocratie behoort. *Adjeng* betekent dat Kartini een ongetrouwde vrouwelijke aristocrate was. Een getrouwde vrouw wordt *ajoe* genoemd.² Kartini is dus geen gewoon Indisch meisje, zij behoort tot de hogere Javaanse adel, al wil zij zich daar niet op laten voorstaan. Ze vindt het zelfs vervelend als Nederlanders haar ‘freule’ noemen: ‘Ik vind niets zotter, niets dwazer dan wanneer ik menschen zie, die zich zoozeer op hunne zoogenaamde “hooge geboorte” laten voorstaan. Wat voor een verdienste steekt er toch in een graaf of baron te zijn?’³

Een gebruik waar Kartini zich al vanaf jonge leeftijd tegen verzette, was de polygamie. Trouwen met meerdere vrouwen was in Indië legaal en gewoon, ook de vader van Kartini had twee vrouwen. De eerste vrouw van regent Sosroningrat heette Ngasirah, zij was de moeder van acht kinderen, waaronder Kartini. Ngasirah was niet van hoge afkomst. Sosroningrat trouwde later met een vrouw die van adel was, de *Raden Ajoe*, genaamd Moerjam. Zij kreeg een dochter, Kartini’s halfzusje Roekmini. Door de hoge afkomst van de *Raden Ajoe* verkregen alle kinderen, dus ook die van Ngasirah, de adellijke titel *Raden*. Dat hield voor vrouwen als Ngasirah in dat hun kinderen boven hen stonden in de hiërarchie.⁴ Kartini maakt in haar brieven meerdere opmerkingen over de oneerlijkheid hiervan.

Sosroningrat stond bekend als een vooruitstrevend regent, hij had zelf een Nederlandse opleiding gevolgd en zijn zoons gingen naar de H.B.S. Eén van hen Kartono, Kartini’s favoriete broer, studeerde in Nederland.⁵ De meisjes mochten naar de Europese Lagere School, iets wat uitzonderlijk was in die tijd, maar Sosroningrat had een vooruitziende blik. Hij voorzag, mede door de komst van de Hollandse vrouwen, een andere rol voor de adellijke echtgenotes van de inlandse regenten.⁶ Zij werden geacht om mee te kunnen doen in het sociale verkeer, terwijl ze voorheen alleen een rol binnenshuis hadden. Dat hield in dat ze moesten converseren in het Nederlands en presentabel zijn op bijeenkomsten buitenshuis. Sommige vrouwen en dochters kregen les van een gouvernante of bezochten een school voor meisjes maar omdat Japara zo afgelegen lag, waren beiden niet voorhanden. De oplossing was de Europese Lagere School. Kartini leerde daar genoeg om te kunnen lezen, schrijven en converseren in het Nederlands. Vanaf hun twaalfde jaar moesten Kartini en haar zusjes van school af, omdat ze de leeftijd hadden om uitgehuwelijkt te worden. ‘Ik moest de “doos” in’, schrijft Kartini. Vier jaar lang mocht zij zich niet buitenshuis vertonen. Zij moest zich binnenshuis bekwamen in de taken die haar als echtgenote van een regent van pas kwamen. Voor Sosroningrat was dit de beste manier om zijn dochter voor te bereiden op de taak die haar te wachten stond. Voor een intelligent, levenslustig meisje was het moeilijk om van de ene op de andere dag alle vrijheid te verliezen. Kartini zit binnenshuis, waar zij en iets later haar zusjes Kardinah en Roemini, die ook de huwbare leeftijd hebben bereikt, zich bezighouden met borduren, batikken, lezen en schrijven, wachtend op een echtgenoot die hun ouders uitkiezen.⁷ En dat laatste is iets waar Kartini zich hevig tegen verzet:

² Beekmans 1998, 395.

³ Kartini 1911, 9.

⁴ Beekmans 1998, 397.

⁵ Soeroto 1977, 27.

⁶ Taylor 1989, 296.

⁷ Soeroto 1977, 33-35.

Maar trouwen moeten we, moèt, moèt. Niet trouwen is de grootste zonde, die een Mohammedaansche kan begaan, is de grootste schande die voor een Inlandsch meisje en hare familie bestaat. En het huwelijk hier, o, ellendig is hier nog een tè zachte uitdrukking voor! Hoe kan het ook anders zijn, als de wetten zijn gemaakt àlles voor den man en nièts voor de vrouw? Als wet en leer beide zijn vóór den man – als hem àlles, àlles is geoorloofd?

Liefde! wat weten wij hier van liefde? – Hoe kunnen wij een man en een man ons liefhebben, als wij elkaar niet kennen, ja zelfs niet zien mogen?⁸

Tijdens haar jaren in sociale afzondering, heeft Kartini veel na kunnen denken over de ongelijkheid tussen mannen en vrouwen maar ook over de ongelijkheid tussen de Hollanders en de inlandse bevolking. Ze komt tot de conclusie dat vrouwen onderwijs moeten krijgen om onafhankelijker te worden en dat de inlandse bevolking zich meer moet richten op het in stand houden en ontwikkelen van de eigen cultuur. Zij houdt zich daar later ook actief mee bezig.⁹ Om vrouwen te kunnen onderwijzen, wil Kartini graag een opleiding volgen, het liefst in Nederland. Met hulp van vrienden lukt het haar en haar zusje Roekmini (zusje Kardinah is in 1902 uitgehuwelijkt) om een beurs in Nederland te krijgen. De reis gaat echter niet door omdat de zusjes inzien dat dit niet het juiste moment is om te gaan:

Wij hooren onszelf niet meer toe, wij hooren de zaak toe. Op 't oogenblik dienen wij haar 't beste, door in 't land te blijven. Het publiek waarvoor wij willen werken, moet ons nog leeren kennen; gaan wij n u weg, dan zullen wij ons daarvan vervreemden. En als wij over eenige jaren terugkomen, zal men in ons Europeese vrouwen zien. En als men Europeanen zijne dochters niet wil toevertrouwen, des te minder zal men dit willen doen aan een, in zijn oog, Europeesch geworden Javaansche vrouw.¹⁰

Een alternatief is dan een opleiding in Batavia maar ook dat gaat niet door want het bericht dat ze is aangenomen komt te laat: de dag ervoor is het huwelijksverzoek van de regent van Rembang aan Kartini door haar ouders geaccepteerd. Uiteindelijk heeft Kartini, op háár voorwaarden, toch ingestemd met een huwelijk met deze regent, een oudere man die in Nederland had gestudeerd en als progressief bekend stond.¹¹

Kartini schrijft aan enkele penvrienden positief over haar aanstaande echtgenoot, Raden Adipati Djojo Adiningrat:

Stel u gerust, mijn aanstaande zal mij niet kortwieken; dat juist heeft mij in zijn oog verheven, dat ik vliegen kan. Hij zal mij des te meer gelegenheid geven mijne vleugels uit te slaan; hij zal mijn arbeidsveld uitbreiden.¹²

Echter, in de integraal gepubliceerde uitgave van Jacuet (1987) wordt duidelijk hoe Kartini werkelijk over haar verloving denkt:

⁸ Taylor 1989, 296.

⁹ Kartini stimuleerde de Japaneze houtsnijders door hun werk te verkopen via de Vereniging Oost en West en in 1898 stuurde ze batikwerk in voor de Tentoonstelling voor Vrouwenarbeid.

¹⁰ Kartini 1911, 308.

¹¹ Beekmans 1998, 399-401.

¹² Kartini 1911, 327.

Kent nu de omvang van mijn zalig geluk, mijne vernedering, mijne schande: ik ben de verloofde van den Regent van Rembang, een weduwnaar met 6 kinderen en 3 vrouwen. Meer hoef ik er U niet van te vertellen, wel? – U kent me genoeg.¹³

Toch is het geen slecht huwelijk, zoals blijkt uit latere brieven. Ze krijgt inderdaad de ruimte om een school op te zetten en zich te verdiepen in de ontwikkeling van de lokale bevolking. Kartini bevalt op 13 september 1904 van een zoontje en vier dagen later overlijdt ze, onverwacht. Na haar dood worden haar brieven uitgegeven en in 1964 wordt Kartini door president Soekarno uitgeroepen tot nationale heldin.

1.1.2 Biografie van Cissy van Marxveldt en het succes van *Joop ter Heul*

Cissy van Marxveldt is het pseudoniem van Setske de Haan, geboren in Oranjewoud in 1889. Setske doorliep de driejarige H.B.S. in Heerenveen, waar ze al inspiratie opdeed voor de *De H.B.S.-tijd van Joop ter Heul*, maar kon door ziekte geen examen doen. In 1908 vertrok ze naar het Britse Coventry waar ze als au pair zou gaan werken bij een Engels doktersgezin met een dochtertje, Molly. Setske had het niet bepaald naar haar zin in Coventry, daarom ging ze na drie maanden naar een kostschool in Bath. Na haar kostschooljaar keert ze weer terug naar Oranjewoud, waar ze een baantje krijgt als verslaggever bij de *Drachtster Courant*. Na een korte periode houdt Setske het daar voor gezien. Ze volgt een opleiding voor secretaresse en krijgt werk als typiste bij een Duits handelskantoor in Amsterdam. In Amsterdam ontmoet ze Leo Beek, waarmee ze in 1916 in het huwelijk treedt.¹⁴ Leo Beek vertoont veel overeenkomst met Leo van Dil, de echtgenoot van Joop. In veel van haar boeken verwerkt Cissy van Marxveldt elementen uit haar eigen leven. Haar kantoorleven komt terug in *Het hoogfatsoen van Herr Feuer: herinneringen aan mijn Duitschen kantoor* (1917), geschreven onder het pseudoniem Betty Bierema en *De Kingfordschool* (1922). *Het hoogfatsoen van Herr Feuer* en haar eerste roman *Game-and set!* (1917) waren bedoeld voor een volwassen publiek en hadden weinig succes.¹⁵

In 1919 verschijnt *De H.B.S.-tijd van Joop ter Heul* en dit boek was zeer succesvol. Het verhaal speelt zich af in het milieu van de hogere middenklasse en net als de schrijfster hebben de hoofdpersoon Joop en haar vriendinnen, de leden van de Jopopinoloukicoclub, het voorrecht onderwijs te genieten aan de H.B.S., iets wat in die tijd niet aan iedereen voorbehouden was. Na het eerste deel verschijnen er nog drie andere delen, waarin het leven van Joop in de aanloop van haar verloving, de begintijd van haar huwelijk en haar leven als jonge moeder beschreven wordt, in ik-vorm. Van Marxveldt verdiende aan haar schrijfwerk in de vooroorlogse jaren rond de 50.000 gulden per jaar, een enorm bedrag in die tijd. Ter vergelijking: echtgenoot Leo had een maandsalaris van 450 gulden bij de Bijenkorf.¹⁶ Het gezin met twee zonen bewoonde een luxe villa in Hilversum en bezat daarnaast een huis in Wijk aan Zee. Naast de *Joop ter Heul-serie* is *Een Zomerzothed* (1927) het meest populair.

Op zevenendertigjarige leeftijd krijgt Cissy een beroerte die de rechterkant van haar lichaam verlamt. Dit weerhoudt haar er niet van door te schrijven, ze typt voortaan met links. Tijdens de Tweede Wereldoorlog doet Leo verzetswerk. Hij wordt gearresteerd door de Duitsers en gefusilleerd in de duinen bij Overveen. Cissy hoort dit pas als de oorlog voorbij is en is daarna niet meer in staat om veel te produceren. In 1946 verschijnen nog twee boeken: *Ook zij maakte het mee*, over een meisje dat in het verzet werkt, opgedragen aan Leo Beek en

¹³ Jaquet 1987, 308.

¹⁴ Soeting 2008, 27-29

¹⁵ Soeting 2011, 98.

¹⁶ Dresselhuys 1980, 7.

De dochter van Joop ter Heul, een boek dat het niet haalt bij de eerdere sprankelende, geestige eerdere boeken uit de serie. In 1948 overlijdt Cissy van Marxveldt.¹⁷ Waar heeft Van Marxveldt haar populariteit aan te danken? Volgens Soeting (2008) heeft dat te maken met ‘de humor, het veelvuldig gebruik van de directe rede en het grote relativiseringsvermogen van haar heldinnen’¹⁸ Het feit dat Joop en haar vriendinnen zich niet aan de conventies van hun milieu houden, is verassend en geestig.

Volgens Pattynama (1996) is er naast het clichématige verloop van het verhaal iets anders te ontdekken, een tegenstem die ingaat tegen de heersende conventies: ‘Joop is een tegenstrijdig en ambivalent personage. Enerzijds staat zij geheel in het teken van haar opvoeding tot deugdelijke vrouw [...] Desondanks laat het personage zich met veel aplomb en vanaf de eerste bladzijde kennen als anders. Zij geeft te kennen zich niet zomaar te laten regeren door blikken die vanachter loagnets op haar worden geworpen [...].’¹⁹

Die voortdurende tegenstelling houdt Joop spannend. Bovendien relativeert de vertelstijl het traditionele verhaalverloop. De combinatie van een jolig soort woordgebruik en een met directe rede doorspekte vertelstijl die we nu herkennen als de Joop ter Heul stijl.²⁰ Die stijl lijkt de draak te steken met de zoete taal uit andere meisjesboeken uit die tijd.

De H.B.S.-tijd van Joop ter Heul is tot 2010 herdrukt, terwijl de omnibus die in 1968 voor het eerst verscheen, in 1999 voor het laatst een herdruk beleefde.²¹ In 1980 schreef Ciska Dresselhuys dat er nog ieder jaar 50.000 boeken van Cissy van Marxveldt verkocht worden. Van de herdruk uit 1979 van 25.000 exemplaren van de *Joop ter Heul omnibus* waren in januari 1980 nog 1000 stuks over.²² Inmiddels is de omnibus tot 1999 alweer dertien keer herdrukt.

1.2 Verschillende vormen van emancipatie: historische context

In de volgende paragrafen wordt een beeld geschetst van de historische context van beide werken. Het is van belang om te weten welke grote ideeën wereldwijd leefden en hoe Kartini en Cissy van Marxveldt daardoor beïnvloed werden. Uit de tekstanalyse zal blijken dat de vrouwenemancipatie, vertegenwoordigd door de *New Woman*, het antikolonialisme van de ethische koers en de arbeidersemancipatie ondersteund door het socialisme allemaal een rol spelen in de bronnen. Daarom zullen deze zaken hieronder uitgebreider behandeld worden.

1.2.1 Vrouwenemancipatie: de *New Woman*

De term *New Woman* is ontstaan in 1894 in Amerika, waar het uit een artikel uit *The North American Review* van Sarah Grand *The New Aspect of the Woman Question*, gededuceerd is. De nieuwe vrouw is iemand die zelf de regie over haar leven wil voeren, op persoonlijk, intellectueel en economisch niveau. Zij heeft een onafhankelijke geest, trouwen en kinderen krijgen staan niet op de eerste plaats, ze is sportief en heeft een eigen inkomen. De *New Woman* is volgens Ledger (1997) een typisch *fin de siècle* fenomeen, samen met het nieuwe socialisme, het nieuwe imperialisme en het *new journalism*. De term stamt uit 1894 maar de aanzet tot het ontwikkelen van een nieuw vrouwbeeld begint eerder.²³

¹⁷ Dresselhuys 1980, 8,9.

¹⁸ Soeting 2008, 36.

¹⁹ Pattynama 1996, 36,37.

²⁰ Pattynama 1996, 37.

²¹ www.marxveldt.nl/boeken

²² Dresselhuys 1980, 1.

²³ Ledger 1997, 3-11.

In Nederland was er al in 1870 veel publiciteit omtrent het vrouwenvraagstuk. Er werden in dat jaar twee vrouwentijdschriften opgericht en de vrouwenvereniging *Arbeid Adelt*. Geesje Feddes schreef in haar brochure *Gelijk recht voor allen* (1870) dat de vrouw op het gebied van burgerrechten te vergelijken was met een tuchthuisboef.²⁴ Vrouwen willen gelijke rechten, zoals kiesrecht, het recht op betaald werk en het recht een opleiding te volgen. Ook werd de dubbele moraal ter discussie gesteld, waarbij mannen (seksuele) vrijheden hadden die vrouwen verboden werden. Deze zogenoemde eerste feministische golf duurde tot ongeveer 1920 en bracht een brede discussie over de rol van de vrouw op gang. Daarom is volgens Ledger (1997) de *New Woman* eerder het onderwerp van een breed *discours* dan dat er echt een nieuw type vrouw opstond aan het eind van de 19^e eeuw, want ook de eerste feministes geloofden bijvoorbeeld dat moederschap en de zorg voor kinderen uitsluitend aan de vrouw voorbehouden waren. De toenmalige feministes vonden zichzelf geen nieuwe vrouwen, zij wilden verandering in de ongelijkwaardigheid tussen de seksen en volgens hen was dat een natuurlijk proces, wat niets met een nieuw soort vrouw te maken had.²⁵

De term *New Woman* werd in de jaren negentig van de negentiende eeuw voornamelijk in de literatuur en de journalistiek gebruikt. De emancipatie van de vrouw werd wantrouwend en met vijandigheid bekeken door het conventionele deel van de maatschappij. Feministes werden belachelijk gemaakt en tegengewerkt in hun wens te studeren. Er werd zelfs door medici beweerd dat vrouwen door de natuur niet gemaakt waren om te studeren; deden zij dat wel dan zouden zij hun vruchtbaarheid kunnen verliezen. Het zou tegen de natuur van de vrouw zijn om zich in het mannelijk domein te begeven, net als dat andersom het geval zou zijn.²⁶

In de Engelse literatuur werd de nieuwe vrouw gerepresenteerd als onafhankelijk en zelfbewust, iemand die zelf de controle over haar leven behield door ervoor te kiezen niet te trouwen. Voorbeelden zijn personages Sue Brideshead uit *Jude the obscure* (1895) van Thomas Hardy en Herminia Barton uit *The woman who did* (1895) van Grant Allen, die er beiden bewust de legale band tussen man en vrouw niet aangingen. Een voorbeeld uit de Nederlandse literatuur is *Hilda van Suylenburg* (1897) van Cécile Goekoop-De Jong van Beek en Donk, over een jonge vrouw die zich bewust wordt van de ongelijkheid tussen man en vrouw en tussen de sociale klassen. Zij gaat rechten studeren om iets aan dat onrecht te doen, maar wel als getrouwde vrouw en moeder.²⁷

Een schrijfster die in die tijd enorm populair was maar tegenwoordig weinig aandacht meer krijgt, is Melati van Java (pseudoniem voor Maria Sloot 1853-1927). Haar heldinnen voldoen aan het beeld van de *New Woman*, mooi, intelligent, rijk, onafhankelijk maar wel op zoek naar de Ware Liefde, waarbij ze het vaak af moeten leggen tegen hun minder bewerkelijke, behoudender zusters. Bovendien zijn ze altijd Indo-Europees, net als Melati zelf. In de roman *Fernand* (1874) staat de Theodora, Theo, de Vaerne, onafhankelijk, egocentrisch, uitstekende amazone, tegenover de Nederlandse Nora, inschikkelijk, bescheiden, opofferingsgezind. Beiden houden ze van Fernand. Theo moet haar liefde met de dood bekopen. Nora is degene die met Fernand trouwt en hem een dochttertje schenkt: Theodora. Uiteindelijk overwint de conservatieve moraal. Maar de vrouwelijke Indo-Europese hoofdpersoon is iets nieuws, net als de onderliggende vraag die gesteld wordt: hoe dient een vrouw zich te gedragen?²⁸ Op die manier draagt het werk van Melati van Java bij aan het debat.

²⁴ Van der Wiel 1983, 503.

²⁵ Ledger 1997, 3.

²⁶ Ledger 1997, 18.

²⁷ Van Boven en Kemperink 2006, 84,85.

²⁸ Van de Loo 2002, 117.

In het damesblad *De Hollandsche Lelie* speelt de biologische grond voor sekse ongelijkheid mee in de discussie. Hoofdredactrice Anna de Savornin Lohman schrijft een artikel getiteld *De Moderne Vrouw*. Hierin laat zij zich kritisch over moderne vrouwen die hun eigenbelang stellen boven dat van hun kinderen:

[...] wanneer de generatie die thans kind is, aan hare moeder vragen zal: “Waar waart gij toen ik Uw hulp nodig had, Uw moederliefde, Uw leiding [...]?” En het antwoord zal moeten luiden van menige hedendaagse mama: “Ik zat in mijn sociëteit, ‘de Club’ en redekavelde over ‘De Kunst’ ... Ik presideerde een congres over kinderopvoeding... Ik fietste, want ik wou proberen of ik het nog kan na mijn bevalling... Ik speeche in een vrouwenvergadering over ‘het recht der vrouw’ ... Ik dichtte een ‘Ode aan mijn kunst’ [...]. In één woord, ik bemoeide mij zooveel met alles en iedereen, en met mijzelve in de eerste plaats, dat ik geen tijd over had voor mijn man en gezin.”²⁹

Hieruit blijkt dat de nieuwe vrouw niet alleen een literair verschijnsel is, maar dat in het echte leven vrouwen bestaan die zich bezighouden met nieuwe zaken. Maar er is blijkbaar ook een grens. Zodra die overschreden wordt, wordt je teruggedrolen. Pattynama heeft het over ‘de spanning van het proces tussen verzet en aanpassing’³⁰ die de *New Woman* kenmerkt. Het verzet tegen de traditionele opvatting van vrouwelijkheid en tegelijkertijd de aanpassing daaraan. Het is dat proces, waar Kartini mee te maken krijgt in haar wil om haar doelen te verwezenlijken en daarin telkens weer een stap terug moet doen, omdat de omstandigheden haar daartoe dwingen. Hetzelfde proces wordt weergegeven in de *Joop ter Heul*-serie waarin Joop zich niet alleen ontwikkelt van opstandige kwajongen tot liefdevolle echtgenote en moeder maar ook buitenshuis gaat werken omdat zij zich als pasgetrouwde vrouw thuis zo nutteloos voelt.

1.2.2 De *New Woman* in meisjesboeken: de bakvis

In navolging van de representatie van het vrouwelijk personage als een wezen met eigen gedachten in de volwassenliteratuur, werd in meisjesliteratuur de vrouwelijke hoofdpersoon ook meer verbeeld als iemand van vlees en bloed, waarmee de lezer(es) zich kon identificeren.

Meisjesboeken waren aan het begin van de twintigste eeuw geen onbekend fenomeen. Al in 1782 was *De historie van mejuffrouw Sara Burgerhart* van Betje Wolff en Aagje Deken verschenen, een boek met een gewoon meisje in de hoofdrol. Dit boek was niet zo moraliserend als de vroegere moraal- en zedenleren voor oudere meisjes maar de boodschap was duidelijk: meisjes zijn voorbestemd om echtgenote en moeder te worden. Het genre van het meisjesboek ontwikkelde zich zodanig dat er aan het eind van de 19^e eeuw drie soorten meisjesboeken waren: de boeken voortbordurend op de moraal- en zedenleer, volksverhalen over het landleven, zoals *Heidi* (1880) van Johanna Spyri en het bakvisboek.³¹

Het eerste bakvisboek *Little woman* van Louisa May Alcott verscheen in Engeland in 1857. De Nederlandse titel was *Onder moeders vleugels*. Een andere bekende titel was *Stijfkopje*, geschreven door Emmy van Roden, vertaald uit het Duits, waar de titel *Der Trotskopf* (1885) luidde. De meisjesversie van de *New Woman* zou de bakvis kunnen zijn. Wat is een bakvis precies? In het Engels heet zij *madcap* of *tomboy*, in het Duits *Backfisch*.

²⁹ *De Hollandsche Lelie*, Jaargang 17, 22. 1903-1904.

³⁰ Pattynama 1996, 39, 41-42.

³¹ Schmitz 2001, 47.

De bakvis is jongensachtig, spontaan, eerlijk en opstandig. Ze verzet zich tegen de vrouwenrol die haar door de maatschappij opgedrongen wordt, maar legt zich uiteindelijk na inmenging van een strenge doch rechtvaardige 'Pa' of een lerares neer bij het onvermijdelijke. Ze maakt een socialisatieproces door en wordt wat van haar verwacht wordt: een zorgzame, lieve, bescheiden echtgenote, huisvrouw en moeder. Wat het vernieuwende is ten opzichte van andere meisjesboeken is dat deze boeken niet alleen dienen als lering maar ook als amusement en dat de karakters levensecht zijn.³²

De bakvis is ontstaan in Engeland, waar na het behoudende bewind van koningin Victoria de meer liberale koning Edward VII aantreedt. Dat hield bijvoorbeeld in dat meisjes naar school konden gaan. In de meisjesliteratuur ontstond het genre van het schoolverhaal. Hierin speelt een modern meisje de hoofdrol. Een sportief, jongensachtig meisje dat omringd wordt door vriendinnen met wie ze kameraadschappelijk omgaat. Ze bekommert zich niet om uiterlijkheden en gaat met mensen uit lagere sociale klassen vriendschappelijk om.³³

Een Nederlandse voorgangster van Joop is Francis Mordaunt, hoofdpersoon in *Majoor Frans* (1874) van A.L.G. Bosboom-Toussaint. Zij is een uitstekende amazone, geeft niet om decorum en verzet zich tegen de hypocriete sociale conventies. De lezer leert haar kennen door de brieven van haar achterneef, Leopold van Zonhoven. Francis trouwt uiteindelijk ook, maar slaagt erin een balans te vinden tussen de eisen van de maatschappij en het huwelijk en het verlangen naar persoonlijke vrijheid.³⁴

De jonge vrouwen uit de eerder besproken romans van Melati van Java zouden gezien kunnen worden als Indische bakvissen. Het is niet bekend of Kartini werk van Melati van Java gelezen heeft, maar het zou kunnen, want waarschijnlijk zaten deze populaire romans in de leestrommel. De leestrommel was letterlijk een trommel of bak van stevig materiaal waarin Hollandse kranten, tijdschriften en boeken te vinden waren.³⁵ Gezinnen konden een abonnement nemen en kiezen voor de meest recente uitgaves, wat duurder was of voor de goedkopere 'tweedehands' variant. Er zaten artikelen over de Hollandse samenleving in Indië in de trommel en deze artikelen geven een goede indruk van wat er speelt.³⁶ Zo wordt ook het grotere zelfbewustzijn van de inlandse bevolking gesignaleerd. Er blijkt een tendens te zijn dat Nederlandse huisvrouwen zich bedreigd voelen door hun inlandse bedienden. Hoe komt dat? Journaliste Beata van Helsdingen-Schoevers geeft commentaar:

Maar gij, die dan wèl durft uw huishoudhulpen uit te maken voor al wat slecht en lelijk is, gij toont al heel weinig geestkracht, zodra gij meent, reden te hebben om te geloven, dat die mensen zich niet maar zo meer alles zullen laten zeggen. Dan vreest ge de vergelding. Dan zijt ge bang, dat dezelfde meid die ge daarstraks op de meest onbeschaafde wijze hebt uitgescholden, u vergiftigen zal...³⁷

Het lijkt erop dat de bedienden zich gaan verzetten tegen de behandeling die zij van sommige Hollandse werkgevers ontvangen. Mevrouw van Helsdingen-Schoevers is een Hollandse die niets van de inlanders moest hebben en zij gelooft helemaal niet dat de inlandse bedienden, 'die mensen' het recht hebben om voor zichzelf op te komen. Die zelfbewustheid is allemaal het gevolg van de nieuwe ethische politiek, waar aan de behoeften van de inlandse bevolking aan zaken als onderwijs tegemoet wordt gekomen.

³² Schmitz 2001, 48,49.

³³ Schmitz 2001, 49.

³⁴ Van der Wiel 1993, 505.

³⁵ Ontleend aan: <http://www.leestrommel.nl/over.html> (laatst geraadpleegd op 20-01-2017).

³⁶ Termorshuizen 2005, 40,41.

³⁷ Termorshuizen 2005, 42.

1.2.3 Emancipatie in Nederlands-Indië: de ethische politiek

Kartini heeft bij het realiseren van haar wensen hulp gekregen van enkele vooruitstrevende mensen, die van mening waren dat de band met koloniën niet alleen bestond uit winsten behalen maar ook uit zorg dragen voor het welzijn van de lokale bevolking. Deze politieke koers wordt de ethische politiek genoemd. Kartini belichaamde waar deze politieke koers voor stond. Ze beheerste de Nederlandse taal, en had de oprechte wens het beste uit de twee culturen, de Hollandse en de Javaanse naar boven te halen en samen te laten smelten tot een nieuwe, betere cultuur. In deze paragraaf geef ik een korte historische schets over het ontstaan van de ethische politiek en het maatschappelijke effect van deze koers.

Tot 1870 kende Nederlands-Indië het zogenoemde cultuurstelsel.³⁸ Dat hield in dat de inheemse bevolking twintig procent van hun land moest gebruiken voor het verbouwen van producten bestemd voor de Europese markt, zoals koffie, thee, indigo en suiker. Als het land meer opbracht dan wat ze moesten betalen aan belasting, dan ontvingen de boeren een zogenaamd plantloon. Inlandse vorsten kregen zogenoemde cultuurprocenten: hoe meer hun land opbracht, hoe meer ze uitbetaald kregen. Dit systeem leidde tot veel misstanden, zoals corruptie, uitbuiting, armoede en hongersnood. In 1870 werd het cultuurstelsel vervangen door de Liberale Politiek, wat inhield dat particuliere bedrijven zich mochten vestigen in Indië. Dit bracht voor de investeerders enorme welvaart met zich mee maar de lokale bevolking had amper nog middelen van bestaan. Boeren werden gedwongen hun land af te staan en moesten voor een hongerloon op de plantages werken. Die ellende bleef niet onopgemerkt.

Journalist Pieter Brooshooft (1845-1921), kwam in zijn artikelen voor onder andere *De Locomotief* in het geweer tegen de uitbuiting van de inlands bevolking. In 1888 schreef hij in een open brief over de 'heillose gevolgen' van het Hollandse bestuur in Nederlands-Indië. Brooshooft is de eerste die de term 'ethische politiek' gebruikt in een artikel in *De Locomotief* uit 1901, *De ethische koers in de koloniale politiek*. Brooshooft had veel sympathisanten zoals jonge ingenieurs uit Delft en een aantal Hollandse ambtenaren. Eén van hen was Henri van Kol (1852-1925). Hij was begonnen als ingenieur in Nederlands-Indië en was een van de oprichters van de SDAP. Zijn echtgenote Nellie van Kol-Porrey (1851-1930) werd nadat haar echtgenoot Kartini ontmoet had, een penvriendin.³⁹ Het fenomeen van de ethische politiek kreeg pas echt grote bekendheid na het artikel van mr. C.Th. van Deventer (1857-1915) in *De Gids* van 1899, getiteld *Een Eereschuld*.⁴⁰ In dit artikel pleit Van Deventer voor het terugbetalen van de rijkdom die Nederland zich toegeëigend heeft ten koste van de bevolking van koloniën. Deze schuld zou voldaan moeten worden voor de ontwikkeling en de economische vooruitgang van de inlandse bevolking op het gebied van emigratie, irrigatie en educatie. Van Deventer was voormalig advocaat in Semarang en lid van de SDAP. Kort daarna schreef Van Deventer nog een ander artikel, *Een stem van Java*, waarin hij het advies van R.M.A.A. Hadiningrat, de oom van Kartini, citeert⁴¹ uit een nota waarin deze pleit voor het uitbreiden van Nederlands onderwijs aan de inlandse hoofden. Na Kartini's

³⁸ Nationaal Archief http://www.nationaalarchief.nl/indie/html/NedInd_cultuur.html, (laatst geraadpleegd op 16-3-2016).

³⁹ Soeroto 1977, 83,84.

⁴⁰ De volledige tekst van dit stuk is te lezen op de website van DNB, http://www.dnb.org/tekst/_gid001189901_01/_gid001189901_01_0073.php (laatst geraadpleegd op 16-3-2016).

⁴¹ De tekst van dit artikel is te lezen op de website van DNB, http://www.dnb.org/tekst/_nee003190001_01/_nee003190001_01_0011.php (laatst geraadpleegd op 17 maart 2016).

dood waren het Van Deventer en zijn echtgenote die zich hebben ingezet voor de oprichting van zogenoemde Kartinischoolen, om de doestellingen van Kartini alsnog te verwezenlijken.

Een andere naam die verbonden is aan dit fenomeen is die van mr. J.H. Abendanon (1852-1925), die in 1900 directeur van het Departement van Onderwijs, Eeredienst en Nijverheid geworden was. In die hoedanigheid bezocht hij, samen met zijn echtgenote Rosa, de regent Sosroningrat, waar zij ook Kartini en haar zusjes ontmoetten. Rosa Abendanon-Mandri werd een grote steun en vriendin voor de meisjes. In haar brieven noemt Kartini haar 'moedertje'. In 1901 wordt de ethische politiek aangenomen door de Tweede Kamer en pleit koningin Wilhelmina in haar troonrede voor een politiek die meer zorg draagt voor de bevolking in de gewesten, waarmee de ethische richting definitief ingezet is.⁴²

Een roman waarin de ethische politiek een grote rol speelt is *De godin die wacht* (1903) van Augusta de Wit (1864-1939). De jonge jurist Gijs van Heemskerk gaat vol idealisme naar Indië, maar staat op een bepaald moment voor de keuze voor het grote geld of het inlossen van de ereschuld. Hij kiest in eerste instantie voor het eerste, maar wordt naar het goede pad teruggeleid door zijn verloofde Ada. Ada de Grave is een van die vrouwen die haar verloofde nareist naar Indië om hem daar tot steun te zijn. Zij is een krachtige persoonlijkheid die zich volledig inzet voor de uitvoering van de ethische gedachte, wat inhoudt dat zij oprechte belangstelling heeft voor de Indische bevolking en hard werkt voor hun welzijn.

Kartini's denkbelden over opvoeden en ontwikkelen van de bevolking om een grotere welvaart te bereiken, sluiten aan bij de ethische gedachte. Door haar contacten met de mensen die deze politiek uitdragen, krijgen zij en Roekmini de mogelijkheden om daadwerkelijk iets te doen. In eerste instantie om zelf een opleiding te volgen maar als dat niet lukt in de vorm van het opzetten van kleine schooltjes aan huis voor de dochters van inlandse hoofden. Want volgens Kartini zijn het de vrouwen die zorg dragen voor de opvoeding van de kinderen. Daarom is het zo belangrijk dat de emancipatie tweeledig is: vrouwen moesten erkenning krijgen als individu maar daarvoor zou de hele bevolking een ontwikkeling door moeten maken:

Ons streven heeft een tweeledig doel, mede te arbeiden aan de opheffing van ons volk en voor onze zusters den weg te banen naar betere, menschwaardiger toestanden. [...] Voedt de Javaansche vrouwen op, ontwikkelt ze naar hart en verstand, en gij vrienden van Java, zult flinke medearbeidsters hebben gevonden aan uw edelen, schoonen reuzenarbeid: de beschaving, ontwikkeling en opheffing van een volk.⁴³

De ethische politiek heeft verandering bewerkstelligd in Nederlands-Indië: het onderwijs, het rechtsstelsel en de gezondheidszorg (ook iets waar Kartini veel aandacht aan besteedde) werden verbeterd en de inlandse bevolking kreeg mondjesmaat inspraak in het bestuur.

In 1916 wordt de Volksraad opgericht, een adviserend orgaan, waarin Indonesiërs zitting nemen. Er ontstaan ook nationalistische groeperingen: *Boedi Oetomo*, het schone streven, in 1908 en *Sarekat Islam*, de islamitische vereniging, in 1912.⁴⁴ Het streven van de ethische politiek was om als voogd op te treden voor de nog onvolwassen kolonie. Deze tendens is wereldwijd, ook Groot-Brittannië en Frankrijk werken aan de ontwikkeling van de koloniën. De periode tussen 1870 en 1914 wordt gekenmerkt door dit *New Imperialism*. Het is een combinatie van het beseffen van een verantwoordelijkheid ten

⁴² Gouda 2005, 5.

⁴³ Kartini 1911, 116.

⁴⁴ Ontleend aan: http://www.nationaalarchief.nl/indie/html/NedInd_ethisch.html (laatst geraadpleegd op 22-3-2016).

opzichte van de inlandse bevolking en het verder ontwikkelen van de koloniën, echter wel voor eigen gewin. Uiteindelijk komt de inlandse bevolking in verzet en mondt de assimilatie uit in confrontatie.

1.2.4 De emancipatie van de arbeiders

Zowel in de bundel van Kartini als in de *Joop ter Heul*-serie zijn werkende vrouwen te vinden. Stella Zeehandelaar, penvriendin van het eerste uur werkt als telefoniste bij de PTT en Nelly van Kol was kinderboekenschrijfster en publiceerde over kinderopvoeding. In *Joop ter Heul* krijgt clublid Kitty Franken werk op een handelskantoor, en gaat Joop aan de slag als secretaresse. Die situatie is het gevolg van veel veranderingen die ontstonden door nieuwe technische uitvindingen.

Aan het eind van de 19^e eeuw vonden er grote ontwikkelingen plaats op het gebied van techniek. Vanaf 1870 kon de industrie gebruikmaken van elektriciteit en werden de verbrandings- en de dieselmotor uitgevonden. De eerste auto's reden op de weg en naast de telegraaf zorgde nu ook de telefoon voor snelle communicatie. De Nederlandse industrie groeide hard en mede dankzij de koloniën floreerde vanaf 1890 de economie. Dankzij de import van goedkoop graan uit Amerika, kreeg de agrarische sector een klap te verwerken en vele plattelanders trokken naar de stad om te werken in de industrie. De kloof tussen arm en rijk werd steeds groter. Er gingen stemmen op om iets te doen aan de grote armoede van de arbeiders en de ongelijke verdeling van de welstand.⁴⁵

Tot de eerste helft van de 19^e eeuw bestond de maatschappij uit vijf sociale groepen: De goeode burgerij, de kleine burgerij, arbeiders in loondienst, dagloners en de paupers. Na de industrialisatie werd de arbeidersgroep enorm veel groter en steeds zelfbewuster. De arbeiders gaan zich organiseren om betere levensomstandigheden te bewerkstelligen. In 1894 werd de Sociaal Democratische Arbeider Partij, de SDAP, opgericht. Deze partij maakte zich sterk voor algemeen kiesrecht en sociale wetten op het gebied van scholing, kinderarbeid en werktijden.⁴⁶

Door de moderne technische ontwikkelingen ontstonden nieuwe banen, die bij uitstek geschikt werden gevonden voor vrouwen, zoals typiste en telefoniste. Het jaar 1898 was het kroningsjaar van koningin Wilhelmina en een groep vrouwen, onder voorzitterschap van Cécile Goekoop-de Jong van Beek en Donk wilden speciale aandacht besteden aan vrouwenarbeid. Dat resulteerde in de Nationale Tentoonstelling voor Vrouwenarbeid in Den Haag. Het doel was de werkkring van vrouwen te vergroten en het bereiken van betere werkomstandigheden. Op de tentoonstelling werden lezingen en muziekkuitvoeringen gegeven. Ook arbeid uit de koloniën was te zien. Kartini en haar zusjes hadden vanuit Japara batikwerk in verschillende stadia van ontwikkeling ingestuurd. Kartini had een Nederlandse uitleg erbij geschreven die zonder correcties opgenomen werd in de catalogus.⁴⁷ Overigens wordt in de biografie over Cécile en haar zus, Elsa, (Leijnse 2015) is op amuse wijze beschreven hoe de tentoonstelling tot stand kwam met Cécile als onvrijwillige, maar zeer dominante en elitaire voorzitter aan het roer.

Het arbeidersmilieu ging ook een rol spelen in de literatuur. Er verschenen romans waarin de slechte omstandigheden van de arbeiders uit de doeken gedaan werd, zoals *Fabriekskinderen* (1878) van J.J. Cremer. Daarnaast was er ook aandacht in het zo realistisch mogelijk uitbeelden de arbeider zelf, bijvoorbeeld door dialogen levensecht weer te geven:

⁴⁵ Van Boven en Kemperink 2006, 77.

⁴⁶ Van Boven en kemperink 2006, 78,79.

⁴⁷ Keesing 1996, 18.

“En weet je nou, hoe of ik heet?” viel hij ineens uit.- “Nee, hoe zou ik dat motten weten?”- “Nou, ra-je-'s?”⁴⁸

De literaire stroming van het naturalisme gaat hier nog verder in en beschrijft ook de psychologische toestand van de personages, wat zij denken en voelen. Dat wordt gedaan zonder tussenkomst van een verteller, om de objectiviteit te vergroten. Hierdoor ontstaat een verschuiving van de auctoriale naar de personale vertelwijze.⁴⁹ Al deze elementen zijn van invloed geweest op de latere literatuur en het is niet verwonderlijk dat ze ook hun sporen nalaten in de te bespreken bronnen.

1.3 Stand van zaken in het onderzoek

In de onderstaande paragrafen is een overzicht te vinden van de publicaties over Kartini en Cissy van Marxveldt. In het geval van Kartini gaat het om wetenschappelijke publicaties die in het Nederlands en Engels zijn verschenen na de uitgave van het brievenboek in 1911. Aangezien *Joop ter Heul* een meisjesboek is en dit genre door de wetenschap niet altijd aangemerkt wordt als literatuur, zijn er minder wetenschappelijke publicaties over dit werk en de auteur verschenen. Ik heb daarom ook publicaties uit tijdschriften zoals *Opzij* meegenomen in de stand van zaken.

1.3.1 Onderzoek naar Kartini

Over Kartini is in de loop van de tijd veel geschreven. De uitgave van het brievenboek leverde al veel reacties op en na 1964, toen Kartini door de toenmalige president Soekarno werd uitgeroepen tot nationale heldin, was er een nieuwe golf van onderzoek, waarin Kartini in relatie tot het feminisme en het nationalisme centraal stond. Omdat ik het *Bahasa Indonesia* niet beheers, heb ik onderzoek in die taal buiten beschouwing gelaten.

De bundel *Door duisternis tot licht. Gedachten van Raden Adjeng Kartini* uit 1911 beleefde enkele herdrukken, de laatste in 1976 en is in meerdere talen vertaald, o.a. in het Engels in 1921 onder de misleidende naam *Letters of a Javanese princess* (de titel van Kartini was *Raden*, wat aangeeft dat zij van aristocratische afkomst is, maar ze is geen prinses) en in het Frans in 1999.

Een biografie van Kartini door Sitisomandari Soeroto, *Kartini: pionierster van de Indonesische onafhankelijkheid en vrouwenemancipatie* vertaald en bewerkt door Cora de Vreede-de Stuers uit 1977 geeft een interessant beeld omdat het is geschreven vanuit een postkoloniaal Indonesisch perspectief, wat niet overal even objectief is.

Tot 1986 blijft het beeld van Kartini en haar omgeving op sommige punten onduidelijk, want de samensteller van *Door duisternis tot licht*, de heer J.H. Abendanon had uit privacy oogpunt en om moeilijke politieke kwesties te ontwijken niet alle brieven volledig gepubliceerd. Bovendien zijn sommige brieven helemaal weggelaten. In 1986 maakt F.G.P. Jaquet dit goed door de correspondentie aan Abendanon en diens echtgenote integraal te publiceren in: *Kartini. Brieven aan mevrouw R.M. Abendanon-Mandri en haar echtgenoot (13-8-1900 – 25-9-1904)*. Dit werk maakte onduidelijk zaken inzichtelijker, bijvoorbeeld over hoe Kartini werkelijk dacht over haar aanstaande huwelijk.

Een Nederlandse biografie is van de hand van Elisabeth Keesing *Hoe ruim een kooi ook is. Leven en lot van Kartini en haar werk* (1996). Hierin staat niet alleen iets over het leven en het werk van Kartini maar ook hoe het na haar dood verderging met de zusjes Kardinah en Roekmini.

⁴⁸ Netscher 1886, 141.

⁴⁹ Van Boven en Kemperink 2006, 114.

In *Paradijzen van weleer* (1998) besteedt W. Beekmans een hoofdstuk aan Kartini: *Kartini (1879-1904) de paradox van het kolonialisme*. Hierin wordt de positieve invloed van de ethische politiek op de persoonlijke ontwikkeling van Kartini besproken. Hanneke Elderhorst-van Hofwegen schreef in 1989 haar doctoraalscriptie over Kartini en publiceerde in *Indische Letteren Jaargang 19* (2004) een artikel dat een ander licht op Kartini wierp, namelijk over haar hang naar mystiek en symboliek. Ook de belangstelling voor het spiritisme komt hier naar voren, iets waar Abendanon niets over heeft gepubliceerd. In 1989 publiceerde Jean Gelman Taylor een essay in *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde*, getiteld *Kartini in her historical context*, waarin zij Kartini probeert te plaatsen, als onderdeel van haar eigen sociale klasse en tijd.

Rond 21 april, de geboortedag van Kartini, Kartinidag, laait in Indonesië regelmatig de discussie op of het nog wel relevant is om deze dag in stand te houden. Die discussie sluit aan bij het project van Coté, omdat Kartini nog steeds door verschillende instituties gebruikt wordt om hun punt te maken. Een opiniestuk in de Jakarta Post van 24 april 2010 is daar een voorbeeld van.⁵⁰ De schrijfster betoogt dat Kartini door President Soekarno (1901-1970) en zijn revolutionaire politiek werd ingezet als boegbeeld voor het nationalisme en als aansporing voor vrouwen mee te werken aan de nationale zaak. President Suharto (1921-2008) had een andere politiek, de zogenoemde *New Order*, die zich kenmerkte door meer militaire invloed. De *New Order* politiek maakte gebruik van het feit dat Kartini uiteindelijk wel trouwde en zich min of meer schikte in haar rol als echtgenote en moeder. Meer vrouwen zouden dat voorbeeld moeten volgen. De vraag is dan, welke insteek eigenlijk gevierd wordt op Kartinidag.

Een interessant onderzoeksproject wordt uitgevoerd door dr. Paul Bijl. In zijn project bestudeert hij de transculturele toe-eigening van Kartini's brieven sinds 1911 in vergelijkend verband. De hypothese is dat Kartini's brieven door verschillende partijen zijn gebruikt in de (post)koloniale periode om hun visie te propageren op de rol van inlandse, Indonesische, Aziatische en migrantenvrouwen in de samenleving. Dit project is methodisch vernieuwend, omdat het de verschillende vormen van toe-eigening in relatie tot elkaar bestudeert. In 2014 werd dit project bekroond met een Veni-beurs door NWO voor de periode 2015-2018.

Een publicatie uit dit onderzoek is getiteld: *Colonial and Postcolonial Silence: Listening to Kartini in the Netherlands* In A. Dessingé & J. Winter (Eds.), *Beyond Memory: Silence and the Aesthetics of Remembrance* 2015. Hier onderzoekt Bijl hoe over Kartini en haar gedachtengoed in verschillende kringen op verschillende manieren door de tijd heen gezwegen en gesproken werd. Hij bestudeert de Kartiniprijs van de stad Den Haag, die vanaf 2007 uitgereikt wordt aan personen, organisaties, projecten of activiteiten die een bijdrage leveren aan een gelijkwaardige positie en participatie van mannen en vrouwen in Den Haag. De prijs heeft op twee manieren te maken met stilte rond Kartini. Ten eerste zijn haar naam en werk tegenwoordig bijna vergeten in Nederland, ten tweede is er stilte met betrekking tot de toekenning van de prijs waarbij – wellicht een onbewust – racisme een rol speelt.

⁵⁰ Jakarta Post 21-4-2010 *Is celebrating Kartini's day still relevant today?* Ontleend aan: <http://www.thejakartapost.com/news/2010/04/21/is-celebrating-kartini%E2%80%99s-day-still-relevant-today.html> (laatst geraadpleegd op 2-9-2016).

1.3.2 Onderzoek naar Cissy van Marxveldt

Ook Cissy van Marxveldt is regelmatig onderwerp van belangstelling. Dat is niet verwonderlijk want tussen 1917 en 1946 schreef zij maar liefst zevenentwintig boeken⁵¹. In eerste instantie verscheen zij niet zozeer in de wetenschappelijke literatuur maar meer in tijdschriften. Artikelen over *Joop ter Heul* en andere boeken van Cissy van Marxveldt verschenen in damesbladen zoals de *Libelle*, de *Margriet* en *Opzij*. Ook landelijke dagbladen besteedden aandacht aan Van Marxveldt en meestal ging het over de vraag waarom *Joop ter Heul* en *Een zomerztheid* (1927) nog steeds gelezen werden. Al vanaf 1964 verschijnt om de paar jaar een artikel met die vraag. In 1970 schreef volkenkundige Tjaard de Haan een korte biografische schets over Van Marxveldt, waarbij hij gebruik mocht maken van het dagboek van de schrijfster.

In 2006 schreef R.H. Braam haar masterscriptie getiteld *Driewerf hoera voor de Jopopinoloukicclub*, waarin ze op zoek gaat naar verklaringen voor Cissy van Marxveldts populariteit. In 1995 behandelt Pamela Pattynama de *Joop ter Heul-serie* in een artikel *Van een balorige élève en een keurige huisvrouw. De Joop ter Heul-serie van Cissy van Marxveldt*.⁵² Pattynama schrijft in 1996 *Ontheemde vondelingen. Vrouwelijke adolescentie en 'Bildung'*, waarin zij naar feministische elementen in *Joop ter Heul* zoekt.

In haar doctoraalscriptie *Weet hij al dat je apatisch bent?* uit 1999 en twee daaruit afgeleide artikelen⁵³ maakt Thesi Schmitz een vergelijking tussen naturalistische literatuur en meisjesliteratuur uit het begin van de twintigste eeuw. Zij bekijkt met name de boeken van Cissy van Marxveldt en Top Naeff (1878-1953). Met die vergelijking probeert zij een bijdrage te leveren aan de vorming van een nieuwe literatuurgeschiedenis. Daarin kan wellicht antwoord worden gegeven op de vraag 'hoe het jeugdliteraire systeem functioneert, zowel in zichzelf als ten opzichte van andere literaire systemen, in het bijzonder de volwassenenliteratuur'.⁵⁴

In 2008 verscheen een artikel van Monica Soeting in *De Parelduiker: De deemoed voorbij. Cissy van Marxveldt en haar rebellenclub*. Hierin toont zij aan dat Anne Frank elementen uit *Joop ter Heul* gebruikt heeft voor haar eigen dagboek. Verder laat ze zien hoe elementen uit van Marxveldts leven terugkomen in verschillende boeken. In 2011 en 2014 verschenen er twee artikelen van Soeting over Cissy van Marxveldt in de aanloop van de biografie die in de maak is en waarschijnlijk in januari 2017 zal verschijnen bij uitgeverij Atlas Contact. Het eerste artikel gaat over de zelfrepresentatie van Cissy van Marxveldt en het tweede over seksualiteit in het leven en werk van de auteur.

Soeroto en Keesing hebben beiden de invloed van het ethisch kolonialisme beschreven in hun biografie over Kartini. Pattynama zoekt naar emancipatoire elementen in *Joop ter Heul* en benoemt het fenomeen van de *New Woman* en de klassenverschillen. Ik hoop dat deze scriptie iets toe kan voegen aan inzichten over vrouwenemancipatie in de tijd dat deze werken verschenen. In de brieven van Kartini en de teksten uit *Joop ter Heul* is het verloop van een bewustwordingsproces en de ontwikkeling van de emancipatoire ideeën te zien. Bij Kartini gaat dit bewustwordingsproces over de tweeledige emancipatie in Nederlands-Indië, bij *Joop ter Heul* gaat het om de verschillen tussen de sociale klassen en hoe vrouwen een weg vinden

⁵² In: *Babs' bootje krijgt een stuurman. De meisjesroman en illustrator Hans Borrebach* (1903-1991) (Amsterdam 1995), p. 8-30.

⁵³ Schmitz, T. (2001) *Het 'recept' van de klassieke meisjesboeken van Top Naeff en Cissy van Marxveldt: 'Men neme een bakvis'* Jaarboek Letterkundig Museum 10. Letterkundig Museum, Den Haag en Schmitz, T. (2000) Naturalistische 'spoken' in meisjesboeken: 'het nerveuze gestel' bij Top Naeff en Cissy van Marxveldt. In: *Literatuur zonder leeftijd*, vol. 14, afl. 51.

⁵⁴ Schmitz, 2001, 65.

tussen de vrijheid of de plicht om te werken, afhankelijk van het milieu waarin ze zich bevinden, en de traditionele rol van echtgenote en moeder.

Hoofdstuk 2 Emancipatie in de brieven van Kartini

Zoals gezegd zijn de brieven van Kartini geen directe weerslag van haar denken en voelen maar een constructie. In dit hoofdstuk wil ik die tekstuele constructies aan nader onderzoek onderwerpen. Door te analyseren wat Kartini precies schreef aan haar verschillende correspondenten, hoop ik duidelijk te maken dat zij een strategie had voor het verspreiden van haar emancipatoire ideeën: zowel de keuze voor de briefvorm als de constructie van de inhoud zijn bewuste stappen geweest. Toch komen de brieven heel authentiek over. Hoe zit dat precies? Enerzijds wordt een brief gezien als egodocument, bestemd voor persoonlijke uitingen, anderzijds heersen er in de negentiende eeuw bepaalde conventies over waar een brief uit moet bestaan. Bovendien werd Kartini in haar schrijven beperkt door haar positie: ze kon zich als ongetrouwde adellijke vrouw niet vrij uiten. Daarnaast was er wel een begin van antikoloniaal denken, maar lang niet alle correspondenten waren zo vooruitstrevend, Kartini moest voorzichtig zijn met wat ze schreef over het kolonialisme. De keuze voor de briefvorm houdt voor Kartini een beperking in maar er is ook ruimte voor het uiten van haar denkbeelden. Waar eindigt de constructie en begint het authentieke?

Allereerst zal ik aandacht besteden aan de briefvorm zelf: wat is een egodocument en wat waren de heersende conventies over het schrijven van brieven? Ook is het de vraag waarom Kartini koos voor het schrijven van brieven in plaats van het publiceren van haar ideeën, dus wat is de verwevenheid tussen de briefvorm en de inhoud van de emancipatoire gedachten? Daarnaast wordt het emancipatoire proces van Kartini gevolgd door de inhoud van de brieven te bestuderen. Bij de ontwikkeling naar volwassenheid speelt haar vader een grote rol, daarom zal ook aandacht besteed worden aan het paternalisme in het leven van Kartini. Ten slotte zal door middel van tekstanalyse de beweging van verzet en aanpassing en het zoeken naar een balans daarin blootgelegd worden.

2.1 Tekstuele constructies in het werk van Kartini: de briefvorm

Kartini verspreidde haar boodschap via brieven. Zij heeft een keuze gemaakt voor deze manier van presenteren omdat ze meende dat de boodschap in deze tekstvorm het best naar voren kwam. Kartini schrijft aan mevrouw Ovink dat ze haar pen wil inzetten als wapen, op zich al een emancipatoire daad:

Ik wil mij goed op de Nederlandsche taal toeleggen, ze volkomen onder de knie hebben, dat ik met ze doen kan wat ik wil _ en dan zal ik trachten door middel van mijne pen de belangstelling van hen gaande te maken, die ons kunnen helpen, bij ons pogen om verbetering te brengen in 't lot der Javaansche vrouwen.⁵⁵

Was het dan niet beter geweest om te publiceren in dagbladen en tijdschriften? Dan had ze een veel groter publiek kunnen bereiken. Met haar zusjes schreef ze al – brave – stukjes over het inlandse leven in *De Locomotief*, de krant in Semarang, dus ze had connecties. Maar toen er sprake van was dat een van haar brieven in een dagblad gepubliceerd zou worden, verzette Kartini zich daartegen. Ze had in die brief kritiek geuit op de polygamie en dat ging te ver, het zou haar en haar familie te veel schaden. Het was beter haar boodschap uit te dragen in de brieven die ze stuurde naar mensen met invloed, die iets voor haar konden betekenen in haar pogingen emancipatie op Java te bewerkstelligen. De brieven van Kartini vallen onder het genre dat egodocumenten wordt genoemd. De term is in 1958 ontwikkeld door Jaques Presser die de volgende definitie geeft: ‘die documenten, waarin een ego zich opzettelijk of

⁵⁵ Kartini 1911, 41.

onopzettelijk onthult – of verbergt.⁵⁶ Er kan dus gevaar schuilen in het lezen van een brief als authentieke uiting want de auteur kan ervoor kiezen zichzelf anders te presenteren. Die presentatie op zich is ook een vorm. Dit is nog een argument voor het gebruik van de briefvorm bij Kartini: zij kan zichzelf presenteren zoals zij verkiest. Uit de brieven blijkt dat ook: tegenover Stella uit Kartini zich veel geëmancipeerder dan bij mevrouw Ovink, die wel vooruitstrevend is maar ook conservatief. Dat wil niet zeggen dat Kartini onoprecht is in haar brieven, iedereen presenteert zich op een manier waarvan men denkt dat het de relatie met de ander het beste dient. Het zegt wel iets over het zich ‘opzettelijk of onopzettelijk verhullen – of verbergen’ van Kartini in haar brieven.

Willemijn Ruberg heeft onderzoek gedaan naar briefconventies in de achttiende en negentiende eeuw. In het artikel *De tribune der vrouw. Vrouwenbrieven 1750-1850* (2004) laat zij zien dat brieven ‘geen onproblematische bronnen zijn, maar teksten die doordrongen zijn van culturele codes’.⁵⁷ Die codes verschenen in etiquette- en brievenboeken, die bijzonder populair waren in die tijd. Briefschrijven werd gezien als iets dat vooral vrouwen goed konden, omdat zij uit het hart schreven en daardoor een natuurlijke, spontane stijl produceerden. Vrouwenonderwerpen waren: het huiselijk leven of het gezinsleven en het doel van de brieven was het onderhouden van de familie- en vriendschappelijke banden. Het is mogelijk dat artikelen of boeken hierover in de Indische leestrommel verschenen, dus waarschijnlijk heeft Kartini weleens zo’n boek gelezen. Zijdelings maakt ze een opmerking over de regels, maar zij heeft andere belangen en conventies zeggen haar niet zoveel:

Men denkt mij zeker een plezier te doen met me telkens te verzekeren dat ik “prachtig” schrijf. Wat heb ik daaraan? Ik wil dat mijn geschrijf blijvend indruk maakt, Stella, en diepte wordt alleen verkregen door g r a v e n.⁵⁸

Die vormen, die wetjes, door mensen ingesteld, zijn me een gruwel!⁵⁹

Toch houdt Kartini zich ook aan die vormen en wetjes want naast de serieuze boodschap keuvelt ze ook gezellig over het huiselijk leven in de *kapoebatan* en is hanteert ze de natuurlijke stijl. Andere vormen en wetten waar ze zich aan moet houden hebben te maken met haar positie als ongetrouwde vrouw met een adellijke titel: het was haar eigenlijk verboden omgang te hebben met mannen maar ook hier nam Kartini een bijzondere positie in, want ze had contact met houtsnijwerkers om hun werk te promoten en ze vergezelde vaak haar vader naar officiële gelegenheden, waar ze ook met mannen converseerde.

Door de beperkingen die haar opgelegd worden door haar positie, is Kartini er veel aan gelegen de inhoud van haar brieven privé te houden. Mensen die haar zaak niet toegedaan zijn, hebben bij brieven geen inzage in wat ze schrijft. Dat zouden ze wel hebben als ze in een nieuwsblad zou publiceren. Er zijn wel aanbiedingen: Kartini had in een brief aan Hilda de Booy-de Bossevain, correspondentente van *Het Handelsblad* in Buitenzorg de bruiloft van haar zusje Kardinah beschreven. Hilda wilde dat verslag graag laten publiceren in de krant maar Kartini wees dat af. Als ongetrouwde vrouw en mohammedaanse had zij volgens de *adat* helemaal niet aanwezig mogen zijn op de trouwerij. Ook een verzoek van Nellie van Kol om een brief van Kartini te publiceren in het blad van de Vereniging Oost en West werd afgewezen. In die brief had Kartini namelijk kritiek geuit op de polygamie in haar land. Zelf schrijft ze naar aanleiding van een concreet voorstel van Stella:

⁵⁶ Kartini 1911, 41.

⁵⁷ Ruberg 2004, 173.

⁵⁸ Kartini 1911, 270.

⁵⁹ Kartini 1911, 10.

Men vindt eene Hollandsch schrijvende Javaansche vrouw i n t e r e s s a n t, ziedaar het geheim van het goedkope succes. Plezierig voor mij! Maar laat ik nu de voordelen aan dat interessant-zijn verbonden, niet over het hoofd zien. [...] ik en anderen geloven dat het veel goed kan doen, wanneer een kind van het eigen volk zijn stem verheft [...]. Maar eer ik mijne stem tegen al die onrechtvaardigheden in onze wereld verhef, moet ik mij goed, goed bedenken [...] ik zal mij met mijne stemverheffing den haat op den hals halen van allen die voordeel genieten van de onrechtvaardigheden waartegen ik ten strijde trek. Mij persoonlijk kan die vijandschap niets schelen maar 't kan onze zaak schaden. Als ik onderwijzeres zou zijn, zou dat misschien vele ouders weerhouden hunne kinderen aan mij toe te vertrouwen [...]. Tot zulk geschrijf zal Vader mij geen toestemming geven, althans voorlopig niet.⁶⁰

Hieruit wordt duidelijk dat Kartini bewust bezig is met haar strategie. Bovendien maakt ze zich geen illusies over de Hollandse belangstelling voor haar schrijfsels. Toch oordeelt ze te hard over zichzelf, want zelfs de jonge koningin Wilhelmina prijst haar schrijven: tijdens de Tentoonstelling voor Vrouwenarbeid vraagt zij wie de beschrijving bij de batikwerken gemaakt heeft, en complimenteert ze de schrijfster. Publiceren over de emancipatie in dagbladen of tijdschriften is dus nog geen optie voor Kartini.⁶¹ Aan de ene kant is een brief beperkend omdat ze een veel kleiner publiek bereikt met haar boodschap. Aan de andere kant kan Kartini zich in een brief vrijer uitlaten over allerlei zaken en ze heeft wel toestemming van haar vader om te corresponderen. 'Ik heb Vader dadelijk gevraagd of ik Mevrouw Abendanon die goede tijding mocht berichten, en ik mocht!'⁶²

De brieven zijn voornamelijk geschreven in de ik-vorm maar er zijn ook passages waarin Kartini over zichzelf in de derde vorm schrijft, bijvoorbeeld als zij de aan Rosa Abendanon vertelt hoe zij als jong meisje, kleine Ni, zag hoe de polygamie het leven van vrouwen verziekte en hoe zij en haar zusjes de drang naar vrijheid al voelden voordat ze van het woord 'emancipatie' gehoord hadden.⁶³ Ze vertelt dit verhaal omdat hun omgeving die vrijheidsdrang wijt aan de 'onzin'⁶⁴ die vanuit het Westen kwam, terwijl het iets is dat al in hun vroege jeugd ontstond door observaties, gecombineerd met onderwijs. Omdat het in de derde persoon gesteld is, wordt afstand gecreëerd tussen de jonge en de oudere Kartini. In die afstand is compassie, mededogen en begrip te lezen voor haar jongere ik.

In de volgende paragrafen wordt bestudeerd wat Kartini schrijft naar wie en in hoeverre de brieven authentieke uitingen zijn. Vervolgens wordt aandacht besteed aan de relatie van Kartini met haar vader en naar twee mannen die op cruciale momenten in haar leven een belangrijke rol hebben gespeeld: de heer Abendanon en de heer van Kol. Ten slotte wordt aan de hand van de tekst gekeken naar de manier waarop Kartini haar balans vindt in de spanning tussen verzet en aanpassing.

⁶⁰ Kartini 1911, 169.

⁶¹ Zie Kartini 1911, 219. Hier schrijft Kartini dat publiceren tot de gewenste verbetering kan leiden maar dat ze dat pas wil doen als ze onafhankelijk is.

⁶² Kartini 1911, 78.

⁶³ Kartini 1911, 47-60.

⁶⁴ Kartini 1911, 47.

2.1.1 De inhoud van de brieven nader geanalyseerd

De eerste brief van Kartini dateert van 25 mei 1899, de laatste van 7 september 1904, zes dagen voor haar dood. In *Door duisternis tot licht* plaatste de heer J.H. Abendanon, honderd een brieven, geschreven aan tien verschillende penvrienden en –vriendinnen. Abendanon heeft uit kiesheid niet alle brieven van Kartini aan zijn echtgenote integraal gepubliceerd maar P. Jaquet heeft dat in 1987 wel gedaan. In deze publicatie is te lezen hoe Kartini werkelijk dacht over bijvoorbeeld haar aanstaande huwelijk.

Kartini was een jonge vrouw in ontwikkeling, nieuwsgierig naar het leven in het westen maar ze werd ingeperkt, zowel van Javaanse als van Hollandse zijde. Haar oom Hadiningrat had gepleit voor onderwijs voor de Javaan, maar had daarbij alleen de mannelijke Javaan voor ogen. Wat zijn ongetrouwde nichtje deed, was in zijn ogen een schande voor de familie. De Hollanders steunden het idee dat inlanders een opleiding gingen volgen. Maar zodra een inlandse jonge man er blijk van gaf, intelligent te zijn, werd dat de kop ingedrukt. ‘Wanneer de Javaan ontwikkeld is, zal hij niet meer op alles ja en amen zeggen wat zijn meerderen hem verkozen voor en op te leggen.’⁶⁵ Kartini geeft meerdere schrijvende voorbeelden hiervan in haar brieven maar kan niet aan elke correspondent haar kritiek uiten, ze heeft enkelen van hen nodig om haar zaak te bepleiten bij de regering.

De eerste brief in de bundel is gericht aan Stella Zeehandelaar. Stella was vijf jaar ouder dan Kartini en voldeed aan het beeld van een ‘modern meisje’, want ze was feministe en socialiste, werkend bij de PTT. Ze was ongetrouwd (in 1901 trouwde ze met W.P. Hartshalt, een vriend en collega) en was actief in vrijwilligerswerk. Stella is net zo nieuwsgierig naar Kartini’s leven als Kartini naar het hare en Kartini vertelt vrijuit over huiselijke zaken:

Om je maar een klein ideetje te geven, hoe lastig onze étiquette is, zal ik je een paar staaltjes vertellen. Een jonger zusje of broertje van me mag mij niet voorbijgaan, of moet dit over den grond kruipende doen. [...] Mijn eerwaardig hoofd is hun streng verboden aan te raken, en niet dan met mijne hooge permissie en na eenige malen een “sembah” gemaakt te hebben, mogen zij ’t doen. Staat er wat lekkers op tafel, de kleintjes mogen er niet aankomen, voordat ’t mij behaagt daarvan wat te nemen. O, je rilt bepaald, als je in zoo’n voornamen Inlandschen familiekring terecht komt.⁶⁶

In een brief kan ze deze informatie wel delen, een openbare publicatie zou een belediging zijn ten opzichte van haar familie. De emancipatie is een belangrijk onderwerp:

Het is hier net als bij jullie de vrouwenbeweging. De Javaan emancipeert zich. En evenals jullie vrouwen en meisjes daar tegengewerkt worden door hen, die eeuwenlang de meesters zijn geweest, wordt ook de Javaan hier door zijn meerdere in zijne bewegingen belemmerd.⁶⁷

Bovenstaand citaat onthult dat Kartini zich bij Stella veilig voelde om ook de onderdrukking van de kolonisator te benoemen en te suggereren dat die situatie kan veranderen. Dat doet ze niet bij iedereen, want aan de zendeling, dr. Adriani heeft Kartini het niet over de Hollandse heersers maar over de Javaanse tradities die de vooruitgang in de weg staan:

⁶⁵ Kartini 1911, 37.

⁶⁶ Kartini 1911, 11.

⁶⁷ Kartini 1911, 38.

Er is eene gisting in de Inlandse maatschappij, de geest om “vooruit” te komen is tot haar doorgedrongen en houdt de gemoederen in beweging. Hij stuit echter op de ingekankerde liefde der Javanen voor die overoude “adat”. Er zal nog heel veel zelfstrijd en andere strijd gestreden moeten worden, voor eenige dier verouderde denkbeelden en beginselen, die niet aanpassen bij dien vooruitgang, diep in den grond begraven worden, om nooit weder op te staan.⁶⁸

Stella helpt Kartini ook actief om haar doel te verwezenlijken: een opleiding volgen in Nederland. Om de benodigde financiën voor haar opleiding bij elkaar te krijgen, heeft Kartini steun van de Nederlandse overheid nodig.⁶⁹ Degene die daar invloed uit zou kunnen oefenen is socialistisch Tweede Kamerlid Henri van Kol. Stella kent Van Kol niet persoonlijk maar als haar ter ore komt dat hij een studiereis naar Indië gaat maken om onderzoek te doen naar de economische toestanden, vraagt ze hem om Kartini in Japara te bezoeken, hetgeen ook gebeurt. Zoals bekend, gaan de plannen van Kartini om in Nederland te studeren niet door en het is begrijpelijk dat ze het lastig vindt om dit aan Stella te melden, na de moeite die deze heeft gedaan. Dat blijkt uit een brief aan Stella van 25 april 1903:

Laf, onvergeeflijk is 't dat wij je niet direct zelf geschreven hadden, toen het groote besluit genomen was, dat wij vooreerst niet van de vrucht van uw aller edel werk zullen gebruik maken...⁷⁰

De relatie met Stella wordt gekenmerkt door oprechte wederzijdse belangstelling en de wens bij te dragen aan de emancipatie. Kartini laat in deze brieven haar meest geëmancipeerde kant zien. Ze uit kritiek op zowel de inlandse als de Hollandse dubbele moraal. Wellicht was Stella enigszins teleurgesteld dat Kartini niet naar Nederland kwam en waarschijnlijk voelde Kartini zich ook een beetje schuldig want ze probeert het leed te verzachten in de laatste brief aan Stella in de bundel:

Neen Stella, niet verloren is je werk; jullie aller werk; maken wij van de vrucht daarvan op het oogenblik geen gebruik, voor de zaak is het van groot nut. De aandacht is er op gevestigd, en weldenkenden bepeinen dat vraagstuk. [...] Zou men dit ooit gedaan hebben, als niet jullie de aandacht van weldenkenden op ons gevestigd hadden? Zou de Regering, zouden velen bereid tot helpen zijn, indien jullie niet voor ons gewerkt hadden? Stella, nogmaals duizendmaal dank voor jouw groote, groote liefde!⁷¹

De brieven aan Mevrouw Ovink-Soer, Moedertje, zijn minder gericht op de emancipatie, en meer op huiselijke zaken. Mevrouw Ovink is voor die tijd progressief, want ze staat open voor een gelijkwaardig contact met de inlandse bevolking maar ze is ook behoudend. In een brief aan Stella schrijft Kartini dat mevrouw Ovink weleens haar twijfel geuit heeft over het feit dat zij als vrouw van de assistent resident bij Sosroningrat erop aangedrongen heeft de meisjes meer vrijheid te geven:

Kind, kind, hebben we wel goed gedaan met jullie vanachter de hooge kaboepatenmuren te voorschijn gehaald te hebben? Ware het niet beter geweest,

⁶⁸ Kartini 1911, 114.

⁶⁹ Keesing 1996, 59-62.

⁷⁰ Kartini 1911, 307.

⁷¹ Kartini 1911, 310.

als jelui steeds in de kaboepaten gebleven waart? Want hoè moet het gaan?
Hoè zal het gaan?⁷²

Volgens Soeroto (1977) schrijft mevrouw Ovink in haar *Herinnering aan Kartini* over het volgende voorval waarin zij tegen Kartini zegt:

Weet je welke toekomst ik mij 't liefst voor je droom, Kartini? 'k Zag je zo graag gelukkig getrouwd en moeder van een groot gezin... Kartini trok een mondje. 'k Wil nooit trouwen, dat weet U toch wel?' 'Maar als 't lot... je op zekere dag de man tegemoet voerde... die je zou helpen al 't goede te verwezenlijken, waarvan je nu droomt.'... Kartini schudde 't hoofd: 'Maar, Moedertje, zo een bestaat er immers niet? Onze mannen zien op hun vrouwen neer, 'k zou het niet kunnen verdragen op die manier behandeld te worden...'⁷³

Kartini schrijft over haar droom een opleiding te volgen om meisjes te kunnen onderwijzen maar weet al bij voorbaat dat mevrouw Ovink vindt dat Kartini en Roemini te hard van stapel lopen: "Arme dwazen", hoor ik u zeggen, "wil je met je beidjes aan dat reuzengebouw schudden, wil je het omverhalen?"⁷⁴ Als Kartini en Roekmini naar Nederland willen komen, biedt zij hen onderdak aan, maar laat weten dat zij hen liever in Indië ziet blijven.⁷⁵ In een brief van oktober 1900 schrijft Kartini:

Hoe zullen wij elkaar toch vinden, als wij elkaar eens mochten wederzien! Ik weet al wat u bijna 't eerst tot me zeggen zal: "Maar kind, wat ben je dik geworden!"

Kartini laat zich in deze brieven van haar meer gematigde kant zien en toont af en toe zelfspot om haar fanatisme te relativeren.

De enige aan wie Kartini zonder voorbehoud schrijft wat zij voelt, is Rosa Abendanon- Mandri. In haar eerste brief aan Rosa, op 13 augustus 1900 laat Kartini zich vol dankbaarheid uit over de ontmoeting van een paar dagen geleden: 'Een paar dagen geleden wisten we nog niets, niets van U en nu is U ons zóó lief als kenden wij U ons leven lang!'⁷⁶ De Abendanons steunen Kartini en haar zusje Roekmini in hun pogingen te studeren in Europa maar ook zij vragen zich af of de meisjes het leven in Holland wel aankunnen. In een brief van 27 oktober 1902 geeft Kartini antwoord, ze is realistisch en pragmatisch:

Geloof ons, wij verwachten van Europa noch van onze toekomst rozen voor onszelf. Wij hebben maar één droom, één illusie van Europa, dat het ons goed zal toerusten voor den strijd, dien wij ons hebben aangeboden voor het heil van ons volk, onze zusteren. Heusch, we verwachten niets, niets, van Europa, wat Europeesche meisjes daarvan droomen: 'vreugde', noch daar veel vriendschap en sympathie te zullen vinden, noch ons gelukkiger te zullen gevoelen in eene Europeesche omgeving; wij verwachten en hopen slechts dit eene: daar te zullen vinden wat wij noodig hebben voor ons doel: kennis, ontwikkeling. En dááaraan alleen denken wij. Wat komt het er op aan of wij het niet prettig zullen vinden in Europa, ons nooit thuis zullen kunnen

⁷² Kartini 1911, 16-17.

⁷³ Soeroto 1977, 51-52.

⁷⁴ Kartini 1911, 41.

⁷⁵ Keesing 1996, 96-97.

⁷⁶ Jaquet 1987, 2-3.

gevoelen in de Hollandsche omgeving, als wij daar maar krijgen wat wij zoeken en noodig hebben voor ons doel?⁷⁷

Over het niet doorgaan van het studeren in Europa uit Kartini haar persoonlijke teleurstelling duidelijker naar Rosa dan naar Stella: ‘Als U wist met hoe ’n naamloos pijn, ik U dit alles schrijf, dan zou U ons de teleurstelling, misschien het verdriet vergeven, dat wij U aandoen: wij zien van ons voornemen af om op Batavia te komen studeeren.’⁷⁸ Ze wil niet dat anderen weten hoe moeilijk zij het hiermee heeft: ‘Vertelt U Annie⁷⁹ niets – zeg haar dat ik dolgelukkig ben.’⁸⁰

Het meest duidelijk wordt het verschil met andere correspondenten als Kartini schrijft over haar verloving en haar aanstaande huwelijk: ‘O God, moet dit waarlijk gebeuren?’⁸¹ Bovendien vertelt ze dat er ook nog een ander aanbod was, dat haar behoorlijk wat angst aanjoeg. Deze man schroomde niet om goena-goena⁸² te gebruiken en Kartini werd door haar vader opgesloten in haar kamer voor haar eigen veiligheid.

[...] ik ben dood, doodongelukkig. Physiek, moreel gebroken, ik heb geen kracht meer. [...] Ik heet nog te leven, is dit léven? Er zijn nog erger dingen dan de dood. En als ik dood ben, wat is er dan mee bereikt? Niets! [...] O! Mijn arme, arme illusie, mijn arme zusters!⁸³

Over hetzelfde onderwerp schrijft ze echter aan Nellie van Kol:

[...] Ik zal niet als eene alleenstaande vrouw onze heerlijke taak gaan vervullen; een flinke, nobele man zal mij terzijde staan in mijn streven om nuttig werkzaam te zijn voor ons volk. [...] O het is zoo’n lief, best mensch; [...] We ontmoeten elkaar op menig, menig punt. En nu weet u nog niet eens wie mijn verloofde is: Raden Adipati Djojo Adiningrat, Regent van Rembang.⁸⁴

Uit het bovenstaande blijkt Kartini’s kwetsbaarheid die ze aan anderen minder laat zien maar ook haar pragmatisme: het besluit is genomen en ze gaat er het beste van maken. Ze wil niet dat anderen dan Rosa hiervan weten: ‘O! Ik bid u, laat niemand iets merken, van hetgeen er in mij omgaat [...] Aan geen van de vrienden in Holl. vertel ik de ware toedracht –’.⁸⁵ Er klinkt ook iets van schaamte door omdat ze toch heeft toegegeven aan de druk van buitenaf.

Na het hierboven besprokene is het de vraag in hoeverre de ware Kartini zich laat zien in haar brieven. Door de natuurlijke stijl komt Kartini heel authentiek over, ze lijkt spontaan en oprecht. Maar kijkend naar wat ze schrijft aan wie, wordt duidelijk dat ze een missie heeft: emancipatie. Daarin doet ze geen concessies, ze maakt gebruik van iedereen die haar daarbij kan helpen. Zijzelf is ook ondergeschikt aan dit doel. Elke teleurstelling zet ze om in iets positiefs en haar ware gevoel vertrouwt ze alleen toe aan Rosa Abendanon. Uit haar brieven komt Kartini naar voren als iemand met een ijzeren wil, pragmatisch, realistisch maar ook met

⁷⁷ Jaquet 1987, 223.

⁷⁸ Jaquet 1987, 309.

⁷⁹ Annie Glaser is een lerares die een tijdje op Japara gewerkt heeft, een vriendin van de zusjes.

⁸⁰ Jaquet 1987, 310.

⁸¹ Jaquet 1987, 310.

⁸² Een middel om iemand goedschiks of kwaadschiks aan zich te binden, zie: Boschman 2000.

⁸³ Jaquet 1987, 334.

⁸⁴ Kartini 1911, 324.

⁸⁵ Kartini 1987, 319.

compassie voor zichzelf en anderen. ‘Arme, arme oudjes, welk noodlot was het, die hun zulke dochters gaf, als wij?’⁸⁶ De brieven zijn als puzzelstukjes waarin Kartini verschillende kanten van zichzelf laat zien. Dat geeft een totaalbeeld van een veelzijdige, intelligente persoonlijkheid die haar brieven gebruikt als vervoermiddel voor het verspreiden van haar boodschap.

In deze paragraaf zijn alleen de vrouwelijke correspondenten aan bod gekomen, maar er waren ook mannelijke correspondenten. Met hen deelde ze minder vertrouwelijkheden, want dat was ze niet gewend: ‘Als je steeds voorgehouden wordt, dat het niet welgevoeglijk is om als jong meisje je aan vreemde mannenooogen te vertoonen en je mannen steeds uit den weg moet blijven, dan moet je ’t op ’t laatst wel benauwend vinden om die wezens te ontmoeten.’⁸⁷ Die ‘wezens’ zorgden er echter wel voor dat het realiseren van haar doel werkelijkheid kon worden.

2.1.3 De vaderlijke invloed: paternalisme in het leven van Kartini

Zoals eerder beschreven, mocht Kartini als ongetrouwde Javaanse en mohammedaanse geen omgang hebben met mannen, maar vanwege haar hoge status moest ze soms aanwezig zijn bij officiële gelegenheden, waar ze in aanraking kwam met leden van het mannelijk geslacht. Zo ontmoette ze een van de mannelijke correspondenten, dr. Adriani op een receptie in Batavia. De andere mannelijke correspondenten waren De heer Abendanon en Henri van Kol, belangrijke helpers in Kartini’s wens een studie te volgen.

De maatschappij waarin Kartini opgroeide, werd volledig gedomineerd door mannen. Vrouwen konden alleen binnenshuis hun stem laten horen en dan nog met mate. Sosroningrat bepaalde hoe het leven van zijn kinderen eruitzag: de jongens gingen naar de H.B.S. en vervolgens naar Nederland voor hun verdere studie. De meisjes gingen naar de lagere school en werden daarna binnenshuis voorbereid op hun taak als echtgenote en huisvrouw.

Dat Kartini iets anders wil, brengt Sosroningrat in een lastige positie. Hij vindt, net als zijn geliefde dochter dat onderwijs de sleutel is naar ontwikkeling, maar zij gaat hem te snel: ‘– over 20 jaar zal ’t anders zijn – maar nu kan ’t nog niet – of ik zou ’t verschrikkelijk moeilijk moeten hebben – omdat ik dan de eerste zou zijn’, schrijft Kartini in een brief aan Rosa. Dus de ene kant steunt hij Kartini in haar strijd, aan de andere kant is daar zijn angst voor de publieke opinie die zijn dochter in de problemen kan brengen. Hij is huiverig om zijn toestemming voor een studie te geven en wil er eerst met anderen over spreken. Die anderen (regenten en familieleden) zijn tegen en Sosroningrat geeft dan ook in eerste instantie geen toestemming. Kartini begrijpt dit niet: ‘O! Vader, waarom de stem van ’t eigen hart niet gevolgd? waarom geluisterd naar de stemmen van buiten?’⁸⁸ Wanneer Sosroningrat uiteindelijk wel zijn toestemming heeft gegeven, vraagt hij Kartini hierover te zwijgen ‘omdat ’t voor hem zoo naar zal zijn als de Regeering weigert, en ’t publiek zich vroolijk om ons zal maken’⁸⁹ Dit lijkt op emotionele chantage maar uit de brieven van Kartini blijkt dat haar vader hier daadwerkelijk onder lijdt, hij wordt er letterlijk ziek van.

Voor Kartini is er geen twijfel: als ze haar droom alleen kan volgen ten koste van de gezondheid van haar vader, dan zal ze dat niet doen:

[...] ik ben kind, ik ben d o c h t e r, niet de v r o u w alleen, die met hart en ziel verlangt zich geheel te geven, te wijden aan een schoon, grootsch werk dat tot nut en

⁸⁶ Kartini 1911, 41.

⁸⁷ Kartini 1911, 191.

⁸⁸ Kartini 1911, 146.

⁸⁹ Kartini 1911, 216.

zegen zal strekken voor velen; ik ben ook kind met de innigste banden der teederste liefde en warmste dankbaarheid gehecht aan een ouden, grijzen vader, o u d en grijs geworden in de zorgen voor zijn kinderen, waarvan ik hem misschien 't liefst ben, omdat onze karakters zooveel punten van aanraking hebben, wij zoo één zijn in denken en voelen. [...] Vader is zwak nu, mijn eerste plicht is mij aan **hem** te wijden. Ik zou 't nooit voor mijn geweten kunnen verantwoorden, wanneer ik mij aan anderen gevend en wijdend mijn armen ouden Vader, die toch de eerste rechten heeft op mij, alleen liet lijden en sukkelen, terwijl hij mij noodig heeft.⁹⁰

Dit gevoel spreekt in alle brieven door. Het woog zwaar mee in de beslissing een huwelijk met de regent van Rembang te accepteren. Kartini en haar vader hebben zich beiden voor elkaar opgeofferd. Sosroningrat door over zijn eigen grenzen heen te stappen, Kartini door af en toe een stap terug te doen. Na Kartini's overlijden, leeft Sosroningrat nog maar een paar maanden: '... diep teneer geslagen door den dood van zijn geliefde dochter Kartini, worstelde hij tegen het leed zijns harten... Hij stief binnen enkele dagen aan een attaque.'⁹¹

Het is niet zo dat Ngasirah de moeder van Kartini en Moerjam, de tweede vrouw van haar vader geen rol in haar leven speelden want in het huishouden waren zij de baas en uit de brieven blijkt dat zij na het overwinnen van hun weerstand meelevend met de zusjes, hoewel ze studeren in Nederland niet toejuichen. Op een typisch Javaanse manier probeert Moerjam de zusjes van het idee af te brengen: ze huurt een helderziende in. Het is de bedoeling dat de helderziende de zusjes een amulet geeft om ervoor te zorgen dat ze zich meer op 'vrouwendingen' gaan richten. Kartini en Roemini zijn echter volgens de helderziende zo sterk in hun overtuiging dat het geen zin heeft ze een amulet te geven.⁹² Met droge humor schrijft Kartini: 'Nu zijn wij in de gelegenheid om zelf de 'stille kracht' te ondervinden.'⁹³ Een verwijzing naar de roman *De stille kracht* van Couperus, die in 1900 verschenen was.

De heer mr. J.H. Abendanon kwam in zijn functie als directeur van het Departement van Onderwijs, Eredienst en Nijverheid in contact met de familie van Kartini, toen hij op werkbezoek ging naar Japara. Abendanon wilde het onderwijs aan de inheemse bevolking uitbreiden en omdat Sosroningrat een nota over dat onderwerp had geschreven, wilde hij met deze regent van gedachten wisselen. Zijn vrouw, Rosa kwam ook mee. De eerste ontmoeting maakte veel los, het klikte meteen. Kartini kon haar wens onderwijs aan vrouwen te geven uiten. Abendanon steunde haar idee, het sloot aan bij een plan dat hij had ontworpen voor het oprichten van meisjesscholen voor Javaanse meisjes, waarbij zowel lager onderwijs als vervolgonderwijs mogelijk was. Dat plan werd verworpen wegens tegenstand van de inlandse regenten, maar Abendanon zorgt ervoor dat er een nieuwe onderwijzeres, Annie Glaser, naar Japara komt om het onderwijs enigszins op peil te houden. Zij raakt al snel bevriend met de zusjes. Als, op zijn advies, het studeren in Nederland niet doorgaat, stimuleert Abendanon de zusjes om zonder onderwijsakte te beginnen met een schooltje aan huis. De Abendanons hebben na de dood van Kartini altijd contact gehouden met de familie en er zorg voor gedragen dat de opbrengsten van de bundel ten goede kwamen aan onderwijs voor inlandse meisjes.

Stella Zeehandelaar zorgt ervoor dat Kartini in aanraking komt met Henri van Kol. Hij doet op zijn dienstreis naar Java in april 1902 op verzoek van Stella ook Japara aan. Ook aan hem legt Kartini haar wens voor om in Nederland onderwijs te volgen om later op Java

⁹⁰ Kartini 1911, 134-135.

⁹¹ Keesing 1996, 128.

⁹² Jaquet 1987, 211-213.

⁹³ Jaquet 1987, 226.

een internaat voor inlandse meisjes op te zetten. Hij vindt dat een ‘mooi idee, een edel doel’⁹⁴Hij adviseert Kartini en Roekmini een verzoekschrift aan de regering op te stellen, waarin zij toestemming vragen onderwijs in Nederland te volgen met subsidie vanuit de overheid. Hij zal dan hun zaak in de Tweede Kamer bepleiten. Dankzij dat pleidooi krijgen de zusjes toestemming van de regering.

De mannen die begaan zijn met het lot van Kartini en haar zusjes hebben zelf ook moeite met het bepalen van grenzen. Sosroningrat probeert een tussenweg te vinden door de traditie te volgen en Kartini tegemoet te komen, bijvoorbeeld door haar wel op te sluiten maar haar niet de nieuwe literatuur te onthouden. Abendanon en Van Kol doen na hun aanvankelijke vooruitstrevendheid een stapje terug omdat ze vrezen dat de inlandse maatschappij daar nog niet rijp voor is en dat zou zich tegen Kartini kunnen keren. Kartini zelf verkent ook steeds hoe ver ze kan gaan. In de volgende paragrafen wordt inzicht gegeven in dat proces van verzet en aanpassing.

2.1.4 Het zoeken naar een balans tussen verzet en aanpassing bij Kartini

Pattynama (1996) schrijft over het emancipatieproces als de spanning van enerzijds verzet tegen het traditionele opvatting van vrouwelijkheid en anderzijds de aanpassing daaraan. In deze paragraaf worden de brieven van Kartini bestudeerd met de focus op de spanning van aanpassing en verzet en hoe zij daarin haar weg vindt.

In het geval van Kartini lijkt het een bijna onmogelijke opgave haar weg te vinden omdat zij met zoveel verschillende, soms tegenstrijdige, regels en opvattingen rekening moest houden. In het verhaal over ‘kleine Ni’ laat Kartini zien dat ze door de vraag van een klasgenootje over wat zij later wil worden, als het ware wakker geschud wordt. Want ze heeft nog geen idee wat ze later wil worden. Haar broer kwam met het antwoord: ‘Wat een meisje moet worden? Wel een Raden Ajoe natuurlijk.’⁹⁵ Daarop begon het meisje de Raden Ajoes in haar omgeving te bestuderen:

En wat het kind kon te weten komen van ’t leven dier vrouwen deed in haar hartje den geest van verzet wakker worden tegen het “Raden Ajoe zijn”, den eeuwenouden steeds gehuldigde regel: meisjes moeten trouwen, moeten een man toebehoren, zonder te vragen wat, wie en hoe!⁹⁶

Het feit dat ze geen keuze heeft, zelfs niet om verder te leren, maakt haar verdrietig en opstandig. Met mededogen spreekt Kartini over haar ongelukkige jongere ik: ‘Arme kleine: in haar hartje hielden Westersche gedachten jubelend intocht, en aan haar handen en voeten zag zij zich geketend aan de Oostersche tradities.’⁹⁷ In de tijd dat ze binnenshuis moest blijven, kreeg Kartini de gelegenheid om na te denken en te observeren en daar kwam ze tot de conclusie dat mannen zo egocentrisch waren omdat ze door hun moeders zo gemaakt werden. Ze werden behandeld als prinsjes, terwijl diezelfde moeders minachtend spraken over meisjes. Die onrechtvaardigheid sterkte haar in haar voornemen het anders te doen:

Kon zij berusting leeren? In ’t jonge hoofd woelden rusteloos honderden gedachten; in haar hart rijpte de geest van verzet tegen de bestaande toestanden. Ze zou, ze wilde zich er niet aan onderwerpen; ze wilde ze moest een nieuwen weg opgaan. Hoe wist

⁹⁴ Kartini 1911, 194.

⁹⁵ Kartini 1911, 49.

⁹⁶ Kartini 1911, 49.

⁹⁷ Kartini 1911, 51.

ze nog niet; 't was nog zoo duister en verward in haar dom brein, maar ze wilde 't, dát wist ze.⁹⁸

In die tijd ontstaat het idee van de tweeledige emancipatie: de vrouwen die de kinderen opvoeden, moeten zelf (her)opgevoed en opgeleid worden en de bevolking moet oog krijgen voor de eigen kwaliteiten en daarin zelfstandig gemaakt worden. Kartini voelt ook verzet naar haar eigen moeder, die meedoet in dat patroon maar als ze de liefde van haar moeder voor een pasgeboren, ziek broertje ziet, weet ze dat zij die liefde ooit ook heeft gekregen: 'Klein broertje leerde haar nadenken, veelzijdig zien, leerde haar toegevendheid, dankbaarheid en geven zonder terug te vragen.'⁹⁹ Echter:

Berusting had zij niet geleerd, kon zij niet leeren. In haar hoofd spookten nog steeds woelige gedachten rond, gevoed door hetgeen zij zag in directe en indirecte omgeving, dat haar bloed deed koken, en door de stemmen van 't verre Westen in boeken, tijdschriften, couranten en brieven van Hollandsche vriendinnen en die doordrongen tot in 't diepst van haar hart.¹⁰⁰

Kartini weet wat ze wil, namelijk de aandacht vestigen op de positie van de Javaanse vrouw. Bovendien wil ze dat vrouwen onderwijs kunnen krijgen. Hoe ze dat moet organiseren, weet ze nog niet. In haar vader weet ze een bondgenoot, maar hij is nog te zeer gebonden aan tradities en de opinie van de buitenwereld om haar echt vrij te laten. Totdat de Abandanons op bezoek komen. Als hoofd van het departement van Onderwijs, Eeredienst en Nijverheid is Abandanon zeer geïnteresseerd in Kartini's ideeën. Hij vraagt haar of zij onderwijzeres zou willen worden. Dat wil ze heel graag, maar niet ten koste van alles.

Ik heb mijn vrijheid zeer lief, o 't is alles voor me, en 't lot mijner zusteren gaat mij zeer ter harte; ik heb veel voor haar over [...] 'k Beschouw 't als mijn levensgeluk mij geheel daaraan te kunnen en te mogen wijden. Doch l i e v e r dan dat alles tezamen, is mij mijn Vader. Stella noem mij laf, wankelmoedig, maar ik kan niet anders; als Vader er zich tegen verzet, dat ik mij daaraan wijd, hoe mijn hart ook schreien zal, ik zal er in berusten.¹⁰¹

Tot haar grote blijdschap krijgt Kartini toestemming van haar vader onderwijzeres te worden en daartoe een opleiding te volgen. 'O moedertje, hoe zalig gelukkig voelde ik me;'¹⁰² Als het studeren in Nederland en in Batavia geen doorgang vindt, heeft Kartini het daar moeilijk mee, ze is wekenlang ziek. Maar ze krabbelt weer overeind en zet een schooltje aan huis op, waar al spoedig meisjes voor aangemeld worden:

9 leerlingetjes, vele nieuwe aanvragen, waaronder van Maleisische ouders. Eene overwinning! Zoo is 't leven dan een vallen en opstaan, een struikelen en gaan, een verliezen en overwinnen.¹⁰³

⁹⁸ Kartini 1911, 56.

⁹⁹ Kartini 1911, 58.

¹⁰⁰ Kartini 1911, 58.

¹⁰¹ Kartini 1911, 76.

¹⁰² Kartini 1911, 77.

¹⁰³ Kartini 1911, 321.

Kartini trouwt op haar eigen voorwaarden, in stilte en niet in bruidskostuum. Ook zal zij niet de voeten van haar echtgenoot kussen, zoals gebruikelijk is. Bovendien wil ze in Rembang haar school voortzetten, iets wat haar echtgenoot van harte steunt. Kartini heeft vrede met haar lot:

Soms vergeet ik geheel, dat ik zooveel mooie illusies verliezen ga; ik denk dat ik langs een anderen weg, dan ik mij dien zelve afgebakend had, mijne roeping ga volgen. En ik zal dit steeds denken; dat geeft mij rust en stemt mij blijmoedig.¹⁰⁴

Uit het bovenstaande blijkt dat Kartini een innerlijke rust heeft gevonden die haar vrede doet sluiten met de situatie zoals hij op dat moment is. Ze kan goed opschieten met haar nieuwe man en zijn familie en als ze in verwachting blijkt te zijn, is ze daar heel gelukkig mee. Het is niet zo dat ze zich overgeeft zonder te vechten, in elke situatie bekijkt ze hoe ze toch vast kan houden aan haar idealen, zonder te forceren. Ze had begrip voor haar omgeving omdat ze zag dat zij vastzaten in bepaalde tradities, maar ze had ook begrip voor zichzelf en ze had compassie voor die vrouw die zoveel onrecht in haar omgeving zag gebeuren maar daar zo weinig aan kon doen. Toch deed ze geen concessies aan haar doelstellingen, ze boog ze alleen zo om dat het werkbaar en leefbaar was voor alle partijen. In die veerkracht schuilt haar kracht.

¹⁰⁴ Kartini 1911, 329.

Hoofdstuk 3 Emancipatie in de *Joop ter Heul*-serie

In dit hoofdstuk wordt met behulp van tekstanalyse onderzocht welke literaire constructies Cissy van Marxveldt gebruikt om haar lezers te beïnvloeden en zich met het personage Joop te identificeren. Ook wordt gekeken naar de emancipatoire elementen in de serie en op welke manier ze naar voren komen. In de *Joop ter Heul*-serie worden de brief- en dagboekvorm gebruikt, in de latere delen gevolgd door de ik-vorm. De auteur introduceert de personages en de *mise-en-scène* via het personage Joop, die brieven schijft aan haar vriendin, Net. Vervolgens lezen we in het dagboek van Joop over haar belevenissen. De lezer ziet, beleeft en voelt mee wat Joop ziet, beleeft en voelt. Een term uit de narratologie voor dit fenomeen is focalisatie.

Focalisatie houdt ‘de relatie in tussen de instantie verantwoordelijk is voor het vertelde en door wiens ogen dat vertelde wordt gezien en dat wat gezien en verteld wordt.’¹⁰⁵ Met andere woorden: wie ziet? Degene die waarneemt wordt focalisator genoemd – in dit geval Joop – en hetgeen waargenomen wordt, het gefocaliseerd object. Focalisatie wordt ook veel gebruikt in de filmwereld. Focaliseren duidt niet alleen op het zien, maar omvat ook gedachten en gevoelens waaruit bepaalde opinies spreken. Het analyseren van de focalisatie kan in dit geval inzicht geven: niet alleen wordt duidelijk wat Joop waarneemt, maar ook wat de opvattingen zijn die de auteur de lezers wil meegeven via het personage Joop.

Focalisatie is een handig middel om lezers te manipuleren, omdat de lezer immers alleen de visie van een personage meekrijgt en niet weet wat andere personages zien. De dagboekvorm in samenhang met focalisatie geeft de auteur veel ruimte om de mening van de lezer te beïnvloeden en een sfeer van authenticiteit te bewerkstelligen.

In het dagboek als tekstvorm blijft de auteur buiten het verhaal want het personage doet het woord, wat een indruk van authenticiteit geeft. Daarnaast staat de lezer bij deze tekstvorm dicht bij het personage en beleeft als het ware mee wat het personage beleeft. De ik-verteller of personagegebonden verteller is niet alleen verteller maar ook handelend (of getuigend) personage en waarnemer of focalisator. Het effect hiervan is dat de lezer alleen de belevenissen, gedachten en gevoelens van het vertellend ik meekrijgt en dat de gedachten en gevoelens van andere personages beperkt blijven tot wat zich naar buiten toont. De lezer kan zich hierdoor nog beter identificeren met het personage en neemt het standpunt van het personage in omdat hij niet weet hoe de andere personages de situatie beleven.

Het bestuderen van de manier waarop vorm en inhoud met elkaar verweven zijn, gaat in deze casus op een andere manier dan bij Kartini omdat *Joop ter Heul* fictie is in de vorm van brieven en een dagboek, terwijl Kartini non fictief, autobiografisch proza is. In de volgende paragrafen wil ik daarom de aandacht vestigen op de technieken die de auteur gebruikt om samenhang tussen vorm en inhoud te bewerkstelligen en hoe ze erin slaagt de roman een authentiek, autobiografisch karakter te geven. Net als bij Kartini nemen de vader van Joop en enkele andere mannelijke personages een belangrijke rol in bij het volwassenwordingsproces, daarom wordt ook bij deze casus gekeken naar het paternalisme. Ten slotte zal door middel van tekstanalyse de beweging tussen aanpassing en verzet in de serie blootgelegd worden.

3.1 Verhaaltechnieken in de *Joop ter Heul*-serie

Al meteen op de eerste bladzijde valt de lezer midden in het leven van Joop binnen. Joop bespreekt een probleem waarin velen zich kunnen vinden, namelijk hoe begin je een brief:

¹⁰⁵ Van Boven en Dorleijn 2008, 229.

Ik heb verschrikkelijk lang zitten piekeren voor ik werkelijk van stapel gelopen ben met dit epistel, want Julie zei, dat je nooit een brief met ik mag beginnen. Julie denkt altijd vreselijk na over zulke dingen; Kees zegt dat ze er een gewetenszaak van maakt. Ik vind het mal zie je, maar nu ik 't toch gehoord had van Julie, wou ik wel eens voor de verandering *comme-il-faut* zijn. [...] Enfin, nu weet je het toch, dat ik weet, hoe het hoort. Wat een gezeur he? 't Kan jou immers ook niets schelen.¹⁰⁶

De toon is gezet. Joop hecht niet aan conventies en ze weet dat Net ook niet zo is. Julie vindt het kennelijk wel belangrijk *comme-il-faut* te zijn en Kees vindt dat Julie te zwaar op de hand is in dit geval. De personages worden *en passant* geïntroduceerd en zo voelt het voor de lezer alsof ze Joop al jaren kennen. Door een herkenbaar probleem te benoemen, voelen lezers zich verwant met het personage Joop.

Het commentaar op het schrijfproces zelf, het metavertellen, benadrukt de suggestie van authenticiteit. Deze techniek wordt vaker toegepast:

't is haast een nachtboek, in plaats van een dagboek. Kwart over tien. Enfin, ik heb nog minstens drie kwartier. Dus ik loop maar gauw van stapel.¹⁰⁷

We hebben op school zo'n lichtelijke tussenrepetitie, en nu heb ik 's avonds geen tijd om te schrijven, [...].¹⁰⁸

Door aan Net te schrijven over de oprichting van de Jopopinoloukicoclub en Joops belevenissen op school, worden ook de andere personages bekend bij de lezer.

We hebben nu twee avondjes gehad, een bij Pien Greve en een bij Connie Raland.¹⁰⁹

O zeg, we hebben gisteren op school gestikt. Kitty Franken die voor me zit, vertelde me onder Frans dat haar broer een kanarie gekocht heeft met een horrelvoet.¹¹⁰

Vanwege haar matige prestaties op school mag Joop nog maar een keer per maand aan Net schrijven en daarom beginnen vanaf hoofdstuk twee de dagboekfragmenten. Joop schrijft vaak 's avonds over haar belevenissen van de dag, dus het belevend ik en het vertellend ik lijken samen te vallen. Dat wil zeggen dat de *Erzähldistanz* klein is. Bij een grote *Erzähldistanz* kijkt de oudere, wijzer geworden hoofdpersoon terug op zijn jongere ik, wat een grotere afstand tussen lezer en personage creëert.

De stijl die Van Marxveldt hanteert in de *Joop ter Heul*-serie is natuurlijk en levendig met humoristische voorvallen en het taalgebruik sluit aan bij de 'bakviswereld' van Joop en haar vriendinnen. Joop 'slingert' zich op de tram, 'davert' de trappen af, kan 'bulderen of bulken' van het huilen en haar vriendinnen zijn 'fidele kerels'. Naarmate Joop ouder wordt, veranderen het taalgebruik en de onderwerpen. Joop verandert van H.B.S.-leerlinge in een echtgenote en moeder en daarmee verandert ook haar visie op het leven.

¹⁰⁶ Van Marxveldt 1976, 9.

¹⁰⁷ Van Marxveldt 1976, 17.

¹⁰⁸ Van Marxveldt 1976, 66.

¹⁰⁹ Van Marxveldt 1976, 10.

¹¹⁰ Van Marxveldt 1976, 13.

3.1.1 Het gebruik van focalisatie: wiens visie krijgt de lezer voorgeschoteld?

Een belangrijke techniek die de auteur toepast in de roman, is focalisatie. Zoals vermeld, is het personage Joop focalisator, zij neemt waar. Focaliseren duidt niet alleen op 'zien', maar omvat ook gedachten en gevoelens waaruit bepaalde meningen, opvattingen spreken.¹¹¹

Onderstaand fragment is een voorbeeld van focalisatie: Joop ziet hoe haar vriendin Pien binnenkomt, maar door de beschrijving van wat ze ziet, wordt er nog veel meer duidelijk, wat niet uitgesproken wordt:

Om half twee kwam Pien me halen. Pien, in een leuke, door een van haar zusters gefabriceerde jas [...]. Pien komt altijd zo genoeglijk een kamer binnen; ze denkt er helemaal niet aan of haar hoedje wel recht zit, of dat er misschien haren wapperen, nee, ze danste zo fier mogelijk door een deur en op de drempel zong ze al: "Dag meneer, dag mevrouw, dag Julie, dag Kees, dag Joop." Julie zei natuurlijk direct: "Je ceintuur hangt los." "O dank je", zei Pien. "Ja dat ding vergeet ik nogal 'es." En ze sjoerde hem heel stijf om haar middel, zodat de mantel overal uitbobbelde, waar ma en Julie allebei naar keken. 't Verwonderde me niets, dat ma later beweerde dat ze Pien's mantel affreus vond en toen zei Pa: "Ze lijkt me een flinke meid. Ze heeft zo'n open gezicht." Maar daar had ma natuurlijk niet op gelet. Wel dat haar voortanden afwijken.¹¹²

Pien en Pa horen aan de kant waar karakter belangrijker is dan uiterlijk vertoon, terwijl Julie en Ma zeer hechten aan presentatie en status. Bovendien zegt het ook iets over milieu, want Pien draagt een jas die door een van haar zussen gemaakt is en niet aangeschaft bij een dure kledingzaak, zoals de kleding van Joop en Julie. Zij bevindt zich lager op de sociale ladder, iets wat Ma en Julie feilloos registreren en waar zij een oordeel over hebben, terwijl Pa en Joop zich daar niet druk over maken. Focalisatie is dus een goed middel om de lezer een bepaalde richting op te sturen. Zo neemt de lezer door de ogen van Joop ook andere zaken waar, zoals de manier waarop de dienstbodes geïntegreerd zijn in het leven van de familie ter Heul. Net op het moment dat Joop haar vader toestemming wil vragen om naar een clubavond te gaan, klinkt lawaai uit de keuken:

Dat was Mina die wat liet vallen, waarop Laura, onze dierbare keukenmeid [...] onderaards aan het knorren sloeg. Laura broemt eigenlijk altijd, maar ze kookt heerlijk en ma trekt zich natuurlijk van Laura's humeur niets aan. Ik geloof zelfs dat ma niet eens weet dat Laura een humeur heeft.¹¹³

Dit fragment verduidelijkt de positie van de dienstbodes in het gezin: voor Joop horen ze erbij, ma *encanailleert* zich niet met het personeel. Via Joop laat de auteur de lezer kennismaken met een andere klasse naast de middenklasse, wonend onder hetzelfde dak maar niet door iedereen gezien.

In het tweede deel van de serie maakt de lezer kennis met Hillegonda, de hulp van Julie en Jog. Hillegonda heeft weinig respect voor haar werkgevers en wordt door Joop ook wel 'huzaar' of 'bolsjewiek' genoemd, vanwege haar socialistische neigingen. Onderstaand citaat zegt iets over de ondergeschikte positie van een dienstmeisje. Als het gezin om halfelf 's

¹¹¹ Van Boven en Dorleijn 2008, 229.

¹¹² Van Marxveldt 1976, 72.

¹¹³ Van Marxveldt 1976, 59.

avonds nog wil souperen, dan is dat hun goed recht en als dienstbode heeft zij dat maar te accepteren. Dat doet Hillegonda dan ook, maar niet van harte:

Op de overloop zag ik al dat Hillegonda's gezicht op storm stond. [...] "Och ze wouwe ete" zei Hillegonda met een duim naar de eetkamer. Ze doet altijd, alsof ik helemaal geen familie ben van Jog en Julie en zo'n beetje tot haar afdeling behoor. Daarom schiet ze natuurlijk zo goed met me op. "Waarom zouden ze niet?" zei ik. "Wie eet er nou om half elf? Dan is het voor mijn maar weer: tafeldekke en al het zillever en de messeleggers enne..."¹¹⁴

Joop blijft laconiek onder Hillegonda's stemmingen, iets wat Julie niet lukt:

"Maar hoor eens," zei ik, en ik ging erbij zitten: "Ik begrijp niet waarom jij niets in de huishouding kunt doen. Er zijn volksstammen vrouwen die zes kinderen hebben en een werkster een halve dag voor de grote was. Die zeggen toch ook niet: 'Ik kan niet'. Dan zou het er mooi gaan uitzien." "Maar ik ben het nooit gewend geweest," zei Julie. En haar onderlip ging weer trillen.¹¹⁵

Dit citaat geeft in het kort het probleem van het zogenoemde dienstboden- en vrouwenvraagstuk weer. Zoals beschreven, ontstonden er aan het eind van de negentiende eeuw veel nieuwe beroepen. In plaats van in de huishouding te werken, kozen veel meisjes voor werk in de fabrieken, want dat verdiende beter, met gunstiger werktijden. Er ontstond een groot tekort aan dienstmeisjes en er moesten zelfs meisjes uit Duitsland komen. Kees en Pop hebben zo'n gediensstige, Lotte, in huis. Wegens gebrek aan hulp moesten getrouwde vrouwen steeds meer zelf huishoudelijke taken uit gaan voeren, een situatie die na de Tweede Wereldoorlog volkomen normaal was, maar die in 1919 nog niet door iedereen geaccepteerd werd.

Huisvrouwen uit de hogere middenklasse vonden het niet passend bij hun status om het werk van een dienstmeisje te doen, dat was beschamend. Tegelijkertijd was werk met een hogere status, zoals schrijfster een teken van autonomie. Vrouwen uit een hogere klasse die willen werken, moeten wel een baan vinden die past bij hun status. Aan de andere kant zijn dienstmeisjes die trouwen dolblij als ze hun baan op kunnen zeggen en de status van een mevrouw aan kunnen nemen. Dus in het ene milieu is arbeid een symbool voor onafhankelijkheid, terwijl in het andere milieu juist het niet (hoeven) werken status geeft.

Die op basis van milieu gebaseerde verschillen zijn lastig in woorden uit te drukken. Daarom is de keuze voor focalisatie zo'n goede manier om de verschillen te laten zien. De auteur hoeft deze zaken dan niet expliciet uit te leggen. De lezer kan zelf een oordeel vormen, zij het alleen op basis van wat de hoofdpersoon ziet, voelt en beleeft. Zo wordt ook duidelijk dat altruïsme beter is dan egoïsme, dat blijkt uit passages waar Joop zichzelf focaliseert:

Ik betaalde de juffrouw en ik zuchtte maar ik wist niet waarom.¹¹⁶
Zingend liep ik naar boven... maar waarom ik opeens zo innig blij was, dat wist ik niet...¹¹⁷

¹¹⁴ Van Marxveldt 1976, 210.

¹¹⁵ Van Marxveldt 1976, 219.

¹¹⁶ Van Marxveldt 1976, 422.

¹¹⁷ Van Marxveldt 1976, 468.

De oplettende lezer weet hoe het komt dat Joop zich zo voelt. Als Joop zich egocentrisch gedraagt, zoals het geval is bij het eerste citaat dan voelt ze zich niet goed. Doet ze iets onbaatzuchtigs zoals bij het tweede citaat, dan geeft dat een gevoel van voldoening. Dat is ook een boodschap die de auteur via Joop meegeeft: altruïsme, de sterkeren moeten zich ontfermen over de zwakkeren, een soort *noblesse oblige* voor de middenklasse.

3.1.2 De vaderlijke invloed: paternalisme in de *Joop ter Heul*-serie

‘Waarom moet er altijd een pa zijn?’ Die verzuchting slaakt Joop aan het begin van haar dagboek. Zij heeft een pa die zich naar haar zeggen, overal mee bemoeit, iets wat haar helemaal niet uitkomt. Net als Kartini leeft Joop in een maatschappij waar mannen het voor het zeggen hebben, als is er in de tijd van Joop wel iets veranderd: vrouwen hebben kiesrecht, kunnen studeren en buitenshuis werken. Maar in Joops’ wereldje is pa de baas. Pa stelt grenzen en zorgt dat Joop haar diploma haalt door een repetitor, juffrouw Weijers, aan te nemen. Joop heeft soms het gevoel dat ‘ik voor pa alleen maar het rapport ben en verder niets.’¹¹⁸ Maar als Joop het moeilijk heeft, is pa er ook: ‘Pa was zo wonderlijk lief tegen me [...] ik heb pa nog nooit zo gekend’¹¹⁹ Uiteindelijk beseft Joop dat haar vader alles doet uit liefde voor haar, waardoor de band met haar vader versterkt wordt.

Naast pa zijn er andere mannen die een bepalende rol hebben in haar leven, zoals zwager Jog, echtgenoot Leo en haar schoonpapa. Joop wordt op haar weg naar volwassenheid begeleid door mannen die haar liefdevol doch streng de goede weg wijzen. Jog is docent in de klas van Joop en lijdt nogal eens onder de grappen die de vriendinnen met hem uithalen. Tot Joops ontsteltenis verloven Julie en Jog zich. Als Jog helpt te voorkomen dat Joop van school gestuurd wordt, gaat ze hem meer waarderen. Wanneer haar ouders naar Noordwijk verhuizen, komt Joop in huis bij haar zus en zwager. De band met Jog wordt dan sterker en hij is sturend in Joops beslissing naar Noordwijk te gaan om haar moeder te verzorgen door kleine opmerkingen te maken. Hierdoor gaat Joop eens goed op haar vader letten: ‘De piepert deed me zelf open. Ik wilde het toen voor het eerst zien, hoe oud hij leek met moeë ogen en zijn rug gebogen.’¹²⁰ Julie maakt zich zorgen dat Joop nu nooit zal trouwen maar Jog vindt het een goed besluit:

Na de dood van juffrouw Weijers dacht ik stellig: Joop zal de goede weg gaan.
Je werd zo – ik weet niet – teder en ik heb eens gezien hoe jij je vader aankeek.
Enfin, je begrijpt me wel. Toen dacht ik: Joop leert haar toekomst kennen.¹²¹

Jog doet een beroep op Joop om ‘de goede weg te gaan’. Dat betekent dat ze niet voor zichzelf kiest maar voor anderen, in dit geval zorgen voor haar zieke moeder in plaats van een jaartje lol maken met haar vriendinnen op kookschool. In de loop van de serie wordt de relatie met Jog gelijkwaardiger en als Jog en Julie huwelijksproblemen krijgen, is het Joop bij wie Jog zijn hart uitstort.

Via haar broer Kees leert Joop haar toekomstige echtgenoot Leo kennen: ‘Maar hij geeft geen laars om meisjes. Hij zou bijvoorbeeld niks aan jou vinden.’¹²² Kees slaat hier de plank behoorlijk mis, want Leo en Joop verloven zich aan het eind van deel twee van de serie.

¹¹⁸ Van Marxveldt 1976, 113.

¹¹⁹ Van Marxveldt 1976, 167.

¹²⁰ Van Marxveldt 1976, 281.

¹²¹ Van Marxveldt 1976, 283.

¹²² Van Marxveldt 1976, 186.

Leo is een sterke persoonlijkheid. Dat blijkt ook als de pasgetrouwde Joop vertelt over haar nieuw woonplek:

Leo – laat ik eerlijk zijn – is ook hier de meneer en niet alleen omdat hij een auto bezit en zelf chauffeert. Trouwens, Leo zou overal boven uittronen; hij heeft vanaf zijn geboorte een zekere ‘prestige’ [...] meegekregen. Mij beschouwen ze, geloof ik, in dit suffe, slaperige dorp als een lichtelijke vergissing van Leo’s kant.¹²³

Joop moet erg wennen aan haar nieuwe status, er zijn diverse incidenten waarin Leo een vaderlijke rol aanneemt: ‘Zullen we nog even over vanmiddag praten, vrouwtje?’¹²⁴ Ook herinnert hij haar eraan dat ze voortdurend aan zichzelf en hun huwelijk moet blijven werken:

Weet je wat ik eens gelezen heb? Het huwelijk is een ‘eternal strain’. Weet je precies wat dat betekent? “Eternal strain – eeuwige inspanning,” vertaalde ik. “Juist. Denk daar nog maar eens over na.”¹²⁵

Het is niet verwonderlijk dat Joop zich hiertegen verzet, bijvoorbeeld door af en toe te ontsnappen naar de stad, tegen de wil van Leo in. Als Joop na een vlucht naar de stad het conflict met Leo te lang laat slepen, grijpt haar vader in door haar een brief te schrijven:

[...] Joop, streef er naar om Leo te begrijpen. Denk nu niet, dat ik bedoel dat jij je soms zo meeslepende levenslust geheel moet intomen – verre van dat! Blijf in dat opzicht geheel jezelf, alleen overdrijf het niet. En mochten er soms eens dagen komen, dat jij zelf met dat gecompliceerde wezentje, dat Joop ter Heul heet – of beter heette – geen raad weet, doe dan geen overijde dingen maar bedenk liever, dat in Noordwijk een oude papa woont, wiens grootste verlangen is, dat diezelfde Joop ter Heul doet, wat goed is.¹²⁶

Hier wordt weer een beroep gedaan op doen wat goed is, in dit geval zich verzoenen met Leo. Deze brief benadrukt tevens de sturende werking van pa en de sterke band die Joop met hem heeft.

Joop krijgt een goede band met haar schoonvader als ze zich bij hem beklagt over haar saaie leven als getrouwde vrouw. Ze vraagt of ze op zijn kantoor mag komen werken als secretaresse en hij gaat akkoord, op voorwaarde dat Leo toestemming geeft. Dat gebeurt en Joop is daar erg gelukkig mee: ‘O, ik verlang er naar, ik verlang er naar, om mijn dagen op deze manier nuttig te maken.’¹²⁷

Het mannelijke wordt in de serie positiever benaderd dan het vrouwelijke: een kerelachtige handdruk is beter dan een slappe water-en-melk hand, de vriendinnen zijn fidele kerels en huilen vindt Joop monsterlijk, niet voor haar teint, maar het is zo laf. Vrouwen zoals Joops moeder, haar zus Julie en diens vriendin Lotte de Wilde, worden neergezet als ziekelijk, afhankelijk en egocentrisch. Hun waarde wordt bepaald door (het beroep van) hun man, terwijl Joop en de leden van de club hun eigenwaarde uit hun eigen, kerelachtige, gedrag halen.

Juffrouw Weijers is het voorbeeld van een onafhankelijke, ongetrouwde vrouw, die haar inkomen verdient met lesgeven. Zij gedraagt zich ‘ferm’ maar haar uiterlijk is vrouwelijk

¹²³ Van Marxveldt 1976, 307.

¹²⁴ Van Marxveldt 1976, 315.

¹²⁵ Van Marxveldt 1976, 349.

¹²⁶ Van Marxveldt 1976, 382.

¹²⁷ Van Marxveldt 1979, 441.

zonder dat ze daar moeite voor doet: ze heeft kleine witte handen, waar Julie een moord voor zou doen maar ook een ‘verkreukeld’ gezicht. Pa vindt haar een heerlijke vrouw om mee te praten maar ma vindt haar totaal niet charmant. Zij is een mentor van Joop, een gematigde, dame uit de middenklasse, een om haar intelligentie gewaardeerde vrouw die samenwoont met haar zus Greet.

Ook in de personages van juffrouw Weijers en haar zuster is een emancipatoire boodschap te vinden: voor ongetrouwde vrouwen uit de middenklasse is lerares en gezelschapsdame (het beroep van juffrouw Greet) een eerbare manier om een inkomen te verkrijgen. Dat wordt maatschappelijk geaccepteerd en gewaardeerd. Juffrouw Weijers komt te overlijden in deel twee, juffrouw Greet wordt later gezelschapsdame en verpleegster van ma in Noordwijk. Zij laten hun gevoel van eigenwaarde niet afhangen van een man, maar oefenen een, voor hun positie passend beroep uit om onafhankelijk te zijn.

Joop vindt uiteindelijk een balans tussen het mannelijke en het vrouwelijke. Ze is traditioneel in het feit dat ze trouwt en moeder wordt, maar ze ontleent haar waarde niet alleen aan haar man, ze vindt ook een bezigheid waarin ze autonoom kan zijn, namelijk het charitatieve werk.

3.1.3 Het zoeken naar een balans tussen verzet en aanpassing bij *Joop ter Heul*

Het proces van verzet en aanpassing in de *Joop ter Heul*-serie heeft, net als bij Kartini te maken met het feit dat Joop zich verzet tegen de rol die haar omgeving voor haar in gedachten heeft. Ook zij is op zoek naar een eigen identiteit binnen de traditionele invulling van het vrouw zijn, in dit geval: het vrouw zijn in de hogere middenklasse. Joop groeit op in die klasse, die zich wil onderscheiden van de adel en de arbeidersklasse door het opzetten van eigen instituties.¹²⁸ De H.B.S., waar Joop haar avonturen beleeft, is een typisch voorbeeld van een middenklasse initiatief, dat ontstond in de jaren tachtig van de negentiende eeuw. De werkkring van de personages bevindt zich ook in de middenklasse: Pa is zakenman, de vader van Loutje is directeur van een instituut, Jog is docent en de vader van Leo is bankdirecteur.

Om de hoofdrol van de middenklasse beter naar voren te laten komen, wordt de adel enigszins geridiculiseerd. Zo heeft het freuletje Santwijck ‘koeienogen’, ziet de jonkheer van Noortje er ‘verpieterd’ uit en heeft de adellijke vriendin van Julie, de welgedane barones Clementine, een slechte invloed op het huwelijk van Julie en Jog.

De arbeidersklasse heeft een eigen rol in het verhaal. Als Joop met Pien naar een goedkope bloemenzaak in een werfkelder gaat, is de verkoopster duidelijk van een andere stand:

“Aardig hoedje hebt u op,” en de schone uit de kelder monsterde mijn vrij opzichtige hoed – door ma en Julie met mij gekocht – die zeker het enig lichtpunt was in al die duisternis. “Zo iets heb een nichie van me verleden week nog an d’r schoonmaakster gegeve.”

“Zo. Dat kan,” zei ik grootmoedig.¹²⁹

Joop is niet welkom in een zaak die niet voor de hogere klasse bedoeld is, dat laat de verkoopster hier merken. Dit fragment laat ook iets zien van een sterker zelfbewustzijn van de lagere klasse. Door het noemen van het ‘nichie’ maakt de verkoopster duidelijk dat zij zich in kringen begeeft waarin men zich een werkster kan veroorloven en zich kan permitteren oude hoeden weg te geven. Joop gunt de vrouw haar verhaal.

¹²⁸ Soeting 2014, 59.

¹²⁹ Van Marxveldt 1976, 73.

Er heerst bij de middenklasse een gevoel van verantwoordelijkheid om te zorgen voor de zwakkeren in de maatschappij. Dat begint al in het eerste deel als Joop opstandig is vanwege de aanstelling van een repetitor, juffrouw Weijers, die Joop moet helpen haar schamele schoolprestaties omhoog te halen:

Maar pa weet niet, dat ik in mijn zak – die zakken bovenop je rok zijn wel lekker, daar stop je van alles in – een hansworst had zitten die allerakeligst gaat blèren, als je hem opdraait. Die had Kit me gegeven om mezelf te plezieren bij juffrouw Weijers. Kit zal 't natuurlijk flauw vinden dat ik hem niet gebruikt heb, maar dat kon ik toch niet. [...] 't Is ook wel lam voor haar – voor juffrouw Weijers – om daar elke avond met mij te zitten vossen. 't Is voor mij ook niet plezierig natuurlijk, maar ja, hoe zal ik het zeggen, er kan voor mij nog wat een leuke tijd komen later, en 't is voor haar eigenlijk al voorbij.¹³⁰

Inzicht in de situatie van een ander zorgt ervoor dat Joop haar opstandigheid laat varen.

In deel twee zit Joop voor haar eindexamen en worden er toekomstplannen gesmeed. Joop wil aan het toneel, een ambitie die door haar familie niet serieus genomen wordt. Pa en juffrouw Weijers voelen erg veel voor een middelbare onderwijsakte Engels, iets waar Joop van rilt. Dan wordt Joops moeder ziek, ze verhuist voor haar gezondheid met pa naar Noordwijk. Joop trekt in bij de pasgetrouwde Julie en Jog en maakt de geboorte mee van hun dochtertje Mol. Ze maakt plannen om met enkele leden van de club naar kookschool te gaan. Na opmerkingen van Jog besluit Joop naar Noordwijk te gaan met het idee haar moeder enkele jaren te verzorgen. Uiteindelijk gaat ze maar een jaar naar Noordwijk, want aan het eind van deel twee verlooft ze zich met Leo van Dil.

In deel drie zijn Joop en Leo getrouwd en heeft Joop af en toe moeite om zich aan te passen aan haar nieuwe status. Ze is veel alleen in een groot huis in *the middle of nowhere*, de bediendes nemen een loopje met de jonge mevrouw die van toeten noch blazen weet en er zijn geen vriendinnen in de buurt maar ze doet haar best.

“Ja het leven is niet zo gemakkelijk,” zei Leo. “En het huwelijk is geen spelletje dat je ernstig of nonchalant speelt, al naar je er zin in hebt.”

“het is jammer, dat je geen cursussen kunt doorlopen, voordat je het huwelijk inzeilt.

Dan zou ik misschien beter beslagen ten ijs zijn gekomen.”

“Lieve kindje, het moet in jezelf zitten.” Leo pakte mijn hand mee op het stuurrad.

“Ja, dat weet ik wel. En ik probeer ook wel mijn best te doen. Heus.”

“*Thats right.*”¹³¹

Nadat ze bij haar schoonvader haar hart gelucht heeft over haar saaie bestaan in het grote huis op de hei, gaat Joop hem op kantoor helpen als secretaresse. Het is niet gebruikelijk dat een getrouwde vrouw werkzaam is als secretaresse maar door Joop deze functie te geven, geeft de auteur een signaal dat buitenshuis werken als secretaresse voor getrouwde vrouwen in de middenklasse geen schande is.

In deel vier is Joop moeder geworden van de kleine Hans. Het huiselijk leven verloopt vreedzaam en vrienden in nood kunnen altijd komen logeren. Als Leo voor zijn werk een half jaar naar Batavia moet, een akelig oord volgens Joop, vertrekt ze met haar zoon en dienstbodes Grietje en Gijbertje, naar het huis van haar schoonvader en tante Suzanna in de stad. In dit deel is er spanning in het contact tussen Joop en tante Suzanna, een ongetrouwde vrouw met rigide opvattingen. Tante Suzanna op haar beurt, vindt Joop veel te uithuizig en te

¹³⁰ Van Marxveldt 1976, 36.

¹³¹ Van Marxveldt 1976, 342.

frivool. Ze vinden elkaar in het doen van goede werken. Joop komt weer in contact met de oude huzaar, Hillegonda. Deze leeft in slechte omstandigheden met haar dochtertjes en ze wordt niet goed behandeld door haar man, een visboer. Joop besluit Hillegonda te helpen en deelt haar ervaring met tante Suzanna:

Tante Suzanna nam haar bril van haar neus en zette hem dan weer steviger op. Dan zei ze: “Er zijn duizenden kinderen hier in de stad, die nodig hebben wat je deze beide kindertjes geven wilt.”

“Maar tante, ik kan toch niet al die kindertjes bij me nemen?”

“Nee dat bedoelde ik ook niet.”

“Wat bedoelt u dan?”

“Dat het goed is dat je oog en oor krijgt voor de ellende die er in de wereld is.”¹³²

In dit fragment wordt duidelijk wat er van een getrouwde vrouw uit de hogere middenklasse verwacht wordt: het goede doen, zorg dragen voor hen die het minder hebben. Een getrouwde vrouw kan aan het werken voor een goed doel ook een bepaalde autonomie ontnemen, zonder dat ze de verhoudingen binnen het huwelijk in gevaar brengt, want de echtgenoot wordt niet bedreigd in zijn kostwinnerspositie. Want vrouwenemancipatie gaat in deze tijd over het verschuiven van de machtsverhoudingen. Als een vrouw autonoom wordt, kan dat bedreigend zijn voor de positie van de man als kostwinner en omdat trouwen en kinderen krijgen in deze tijd nog steeds gezien wordt als het ultieme vrouwelijke doel, moet daar een balans in gevonden worden. Volgens Soeting (2014) heeft de auteur er in haar persoonlijke leven ook problemen mee:

Terwijl zij het ene goed verkopende boek na het andere publiceerde, probeerde Leo Beek zich tevergeefs als zakenman staande te houden. Volgens een familie verhaal ging hij destijds uit frustratie vreemd met een vrouw die het tegendeel was van zijn hardwerkende, zelfstandige en goedverdienende echtgenote.

Of dat verhaal klopt weten we niet; er zijn geen bewijzen voor.¹³³

De zoons van de auteur beweren dat ‘maatje’ een slechte huisvrouw was en ‘eigenlijk een slechte moeder’¹³⁴ omdat ze volstrekt geen belangstelling had voor de activiteiten van haar kinderen.

Hoewel de auteur kennelijk zelf moeite heeft met de balans tussen haar werk en het gezin, laat ze Joop wel een evenwicht vinden, namelijk in het doen van goede werken. Met hulp van familie en vrienden koopt Joop samen met tante Suzanna een leegstaand huis om in te richten als kinderkuis, waar arme kinderen uit de stad in de zomer op kunnen knappen. In dit deel heeft Joop haar ware bestemming gevonden als moeder, echtgenote en weldoener. De kracht van *Joop ter Heul* zit in de humor, het relativisme en het ‘zien’ van de problemen van anderen. Het proces van egoïsme versus altruïsme loopt door de hele roman als een rode draad. Julie blijft steken in egoïsme, getuige haar reactie op de ellende van Hillegonda:

“Spreek me alsjeblieft niet van Hillegonda. Die heeft me zo’n zeldzaam onaangename tijd gegeven, het interesseert me absoluut niet, in welke omstandigheden ze nu verkeert.”

“O, wat ben jij een egoïst,” zei ik. “Hoe kun je zo spreken? En al interesseer jij je nu niet voor Hillegonda, er zijn duizenden vrouwen hier in de stad die nog ellendiger

¹³² Van Marxveldt 1976, 527.

¹³³ Soeting 2014, 61.

¹³⁴ Dresselhuys 1980, 27.

leven hebben dan zij. Denk daar dan eens aan.”¹³⁵

In de roman wordt gepleit voor een innerlijke goedheid en een houding van *noblesse oblige* van de leden van het middenklasse milieu. In de roman is ook te zien dat de toenadering tussen Nederland en de koloniën die twintig jaar eerder was ontstaan door de ethische koers, verschoven is. Joop schrijft vrij negatief over Nederlands-Indië: ‘het lijkt me, zo in de verte een allernaarst land, maar misschien valt het dichtbij wat mee.’¹³⁶

Alle verschillende facetten die het tijdsbeeld representeren zijn te vinden in de roman en dat maakt de serie zo boeiend.

¹³⁵ Van Marxveldt 1976, 528.

¹³⁶ Van Marxveldt 1976, 326.

Conclusie

Dit onderzoek is tot stand gekomen na het lezen van een leeslijst over Indische literatuur. Op die lijst stond de bundel *Door duisternis tot licht* van Kartini en al meteen bij het lezen van de eerste zin moest ik denken aan *Joop ter Heul* want hoewel de inhoud serieuzer was, had de stijl van Kartini iets ‘bakvisachtigs’. Toen kwam het idee bij me op de werken met elkaar te vergelijken. Maar waar bestaat die vergelijking uit? Het gaat om twee jonge vrouwen die een ontwikkeling naar volwassenheid doormaakten en daarbij heen en weer geslingerd werden tussen verzet tegen de rol die de omgeving voor hen in gedachten had en aanpassing daaraan. In beide gevallen was dit proces op papier gezet en in beide gevallen was ontwikkeling mogelijk dankzij emancipatie. Die emancipatie behelst veel verschillende aspecten: de vrouwenemancipatie, de emancipatie van de inheemse bevolking van Nederlands-Indië en de emancipatie van arbeiders. Daarnaast gaat het ook om een innerlijke emancipatie: de ontwikkeling van een eigen identiteit van beide personages.

Allereerst ben ik me in beide bronnen gaan verdiepen en het viel me op dat Kartini veel geëmancipeerder overkwam dan het personage Joop in de *Joop ter Heul*-serie, terwijl zij zo’n twintig jaar eerder in een zeer afgelegen gebied haar brieven schreef. Kartini is heel duidelijk in het omschrijven van haar doelen en in elke brief klinkt het idee van emancipatie door. Bij het lezen van de *Joop ter Heul*-serie was emancipatie niet het eerste woord dat bij me opkwam, integendeel zelfs. Het leek wel of er met *Joop ter Heul* een stap terug in de tijd werd gezet.

Na veel herlezingen en het bestuderen van bijbehorende achtergrondliteratuur werd duidelijk dat die indrukken veroorzaakt werden door de positie die de werken innemen in hun historische context. In de tijd van Kartini waren er veel nieuwe emancipatoire ideeën: de vrouwenemancipatie met de opkomst van de *New Woman* en het antikolonialisme dat uitmondde in de ethische politiek en het nationalisme in Nederlands-Indië. Al dat nieuwe verscheen in de literatuur, waardoor het toegankelijk werd voor een groot publiek.

Het is niet zo dat er met de *Joop ter Heul*-serie een stap terug in de tijd wordt gezet, de emancipatoire elementen zijn alleen minder dominant aanwezig. Wellicht hoeft de vrouwenemancipatie niet zo nodig meer aangezet te worden, want er zijn in die twintig jaar al heel wat zaken verbeterd: meisjes kunnen onderwijs volgen en studeren, vrouwen kunnen werken en het kiesrecht voor vrouwen is een feit. Wat deze roman laat zien, zijn andere vormen van emancipatie, zoals de emancipatie van arbeiders. Er zijn door de technische veranderingen nieuwe arbeidsplekken ontstaan die vrouwen de mogelijkheid bieden buitenshuis te werken en onafhankelijk te zijn, wat bijvoorbeeld weer dilemma’s in de man-vrouw verhouding met zich meebrengt. Hoe die veranderingen doorwerken in de verschillende sociale milieus is te lezen in deze roman.

Na het plaatsen van de werken in hun historische context ben ik de bronnen zelf gaan onderzoeken op emancipatoire elementen. Door in het geval van Kartini te kijken naar samenhang tussen de briefvorm en de inhoud van de teksten komt duidelijk naar voren dat emancipatie van vrouwen en het ontwikkelen van de hele Indische bevolking haar drijfveren waren. Daar aandacht voor genereren was haar doel en de brieven waren de strategie om dat doel te bereiken. Daarmee wordt ook duidelijk dat de brieven tekstuele constructies zijn want Kartini werd beperkt in haar uitingen door conventies en haar positie waardoor ze niet kon publiceren. Haar boodschap werd dus verstuurd via brieven maar ook daar moest ze rekening houden met de opvattingen van haar correspondenten. Er blijft zodoende weinig ruimte over voor authenticiteit. Door de natuurlijke, spontane stijl die Kartini hanteert, komen de brieven wel authentiek over, maar de enige bij wie zij echt zichzelf is, is Rosa Abendanon. In die brieven laat Kartini ook een pessimistische kant van zichzelf zien, iets wat ze zichzelf naar andere correspondenten niet toestaat.

Cissy van Marxveldt neemt haar toevlucht tot een andere strategie om een emancipatoire boodschap over te brengen: zij maakt gebruik van focalisatie om de lezer de visie van Joop mee te geven. De dagboekvorm is de ideale manier om een die visie te verwoorden. Door Joop zaken zoals ongelijkheid tussen de klassen en de problemen in de man-vrouw relatie die ontstaan door de zelfstandigheid van vrouwen te laten registreren, kan zij de lezer dat beeld meegeven zonder oordeel van een vertellende instantie. Lezers kunnen zichzelf zodoende beter identificeren met het personage Joop. Door de spontane, ‘kerelachtige’ dagboekstijl krijgt de roman een spontaan en autobiografisch karakter.

Bij beide werken spelen de vader en andere vaderlijke types, zoals bij Kartini de heer Abendanon en bij Joop haar zwager Jog een rol in het ontwikkelingsproces. Daarom heb ik ook onderzocht hoe het paternalisme bijdraagt aan de ontwikkeling van beide personages. Wat daarbij opviel was dat niet alleen Kartini en Joop zich bewegen tussen verzet en aanpassing, maar dat ook de vaders dat doen, maar dan andersom: zij zoeken een balans tussen verzet tegen het nieuwe en passen zich daaraan aan. Het gevolg daarvan is dat in beide gevallen vader en dochter nader tot elkaar komen.

Ten slotte heb ik voor beide werken de inhoud geanalyseerd op de beweging tussen verzet en aanpassing om het proces van innerlijke emancipatie te beschrijven. Beide personages zijn op zoek naar de balans tussen verzet en aanpassing en uiteindelijk lukt het om die balans te vinden zonder al te veel concessie te doen, hoewel af en toe een pijnlijk proces is.

Met de bestudering van deze casussen wilde ik laten zien dat emancipatie iets groots kan zijn, waar wereldwijd over gediscussieerd wordt maar dat het ook klein en subtiel is, te vinden in het dagelijkse. Beide werken representeren de grote gedachten die leefden in die tijd, en in beide werken zijn die grote gedachten vertaald en geïntegreerd in het gewone leven.

Kartini heeft profijt gehad van de ethische politiek en ze kon dat grote idee vertalen naar het kleine gebaar in haar eigen omgeving: Japanees houtsnijwerkers een inkomen verschaffen en een school opzetten voor inlandse meisjes. Ze kon tijdens haar leven geen groot publiek bereiken omdat publiceren van haar ideeën haar schade zou berokkenen, maar met haar brieven bereikte zij de juiste mensen die haar konden helpen haar plannen uit te voeren. Zo belichaamt Kartini het individu dat onder invloed van grote ideeën kleine stappen zet, die tot grote resultaten kunnen leiden. In het leven van Kartini is te zien hoe Emancipatie met een hoofdletter en emancipatie met een kleine letter verstrengeld raken.

Ook in de *Joop ter Heul*-serie is deze verstrengeling te zien, in dit geval op het gebied van arbeid. Arbeid heeft echter voor verschillende sociale klassen een andere lading, want voor vrouwen uit een lagere klasse is werken vaak pure noodzaak, terwijl het voor vrouwen uit een hogere klasse onafhankelijkheid inhoudt en de kans zichzelf te ontwikkelen. Die ontwikkeling zorgt voor nieuwe dilemma's voor vrouwen en voor strubbeling in de traditionele man-vrouw verhoudingen. Het is soms moeilijk om de balans te vinden tussen de rol als echtgenote en moeder en de wens om vervulling te vinden in werk buitenshuis.

Bij *Joop ter Heul* komen bovengenoemde elementen allemaal aan de orde.

Joop groeit op in de hogere middenklasse en heeft toneelambities maar dat is absoluut geen passende arbeid voor iemand uit haar milieu. In de roman wordt aangegeven welke functies dan wel passend zijn, zoals lerares, secretaresse of medewerkster op een effectenkantoor zoals Kit, medelid van de club. Het werk van een dienstmeisje is voor een vrouw uit de hogere middenklasse te min, dat staat haar maatschappelijke positie niet toe. Dienstmeisjes zijn aan de ene kant onderdeel van het gezin, maar aan de andere kant horen ze er niet echt bij. Die grens is soms lastig te trekken, dat blijkt wel uit het gedrag van Hillegonda. Voor een meisje als Hillegonda is trouwen een stap omhoog op de sociale ladder maar zodra ze daar is, valt het allemaal erg tegen.

De vergelijkende aanpak heeft laten zien dat naast de voor de hand liggende verschillen de bronnen vooral uiteenlopen op het gebied van de historische en de maatschappelijke context, de Emancipatie met een grote letter. De overeenkomst zit in de tijdloze, innerlijke emancipatie. Want in elke tijd en plaats zijn individuen op zoek naar een balans tussen verzet tegen, en aanpassing aan de verwachtingen van de omgeving en het ontwikkelen van hun eigen identiteit. Dat maakt dat hedendaagse lezers zich nog steeds kunnen herkennen in de dilemma's van Kartini en Joop.

Literatuur

Primair

Marxveldt, C. van, 1976 *De H.B.S.-tijd van Joop ter Heul*. Hoorn: Westfriesland.
Oorspronkelijke uitgave: 1919.

Raden Adjeng Kartini, 1912 *Door duisternis tot licht*. 's Gravenhage: N.V. Electriche Drukkerij "Luctor et emergo". Derde druk, oorspronkelijke uitgave 1911.

Secundair

Beekman, E.M. 1998 *Paradijzen van weleer. Koloniale literatuur uit Nederlands-Indië, 1600-1950*. (vertaling Maarten van der Marel en René Wezel). Amsterdam: Prometheus.

Boschman, E. 2000 *Goena-goena. Een zoektocht in de literatuur naar betekenis en verbeelding*. In: *Indische letteren Jaargang 15*. 25-35. (DBNL).

Boven, E. van en Dorleijn, G. 2008 *Literair mechaniek. Inleiding tot analyse van verhalen en gedichten*. Bussum: Coutinho.

Brouwer, J. 2014 *Levenstekens. Gekaapte brieven uit het rampjaar 1672*. Hilversum: Verloren.

Bijl, P. 2015 *Colonial and postcolonial silences: listening to Kartini in the Netherlands* In: Dessingué, A. And Winter, J. (eds.) *Beyond memory: Silence and the aesthetics of remembrance* London: Routledge.

Dresselhuys, C. 1980 *Cissy van Marxveldt, schrijven met een hand*. In: *Opzij* nr. 7/8, 5-9.
Ontleend aan: www.marxveldt.nl/artikelen (laatst geraadpleegd op 2-9-2016).

Elderhorst-van Hofwegen, H. 2004 *Kartini: Symboliek, mystiek en goena-goena*. In: *Indische Letteren. Jaargang 19*. Alphen aan den Rijn: Werkgroep Indisch-Nederlandse Letterkunde. (DBNL).

Gelder, H. van 2002 *Bibliografisch woordenboek 5*. Ontleend aan: <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn5/haan> (laatst geraadpleegd op 2-9-2016).

Gelman Taylor, J. 1989 *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde*.
Deel 145, 2/3de Afl. 295-307.

Gouda, F. 2005 *De vrouw in Nederlands-Indië. Van Mestiezencultuur naar Europese cultuur*. In: *Indische Letteren. Jaargang 20*. Alphen aan den Rijn: Werkgroep Indisch-Nederlandse Letterkunde. (DBNL)

Jaquet, F.G.P. 1987 *Kartini Brieven aan mevrouw R.M. Abendanon-Mandri en haar echtgenoot met andere documenten*. Dordrecht-Holland/Providence-U.S.A.: Foris Publications.

- Jaquet, F. 1988 *Kartini; een reactie*. In: *Indische Letteren. Jaargang 3*. Oude Wetering: Werkgroep Indisch-Nederlandse Letterkunde. (DBNL).
- Jaquet, F. 1995 *Vier zusters Roekmini, Kardinah, Kartinah en Soematri na het overlijden van Kartini*. In: *Indische Letteren. Jaargang 10*. Alphen aan den Rijn: Werkgroep Indisch-Nederlandse Letterkunde. (DBNL).
- Keesing, E. 1996 *Hoe ruim een kooi ook is. Leven en lot van Kartini en haar werk*. Amsterdam: Querido.
- King, K. 2001 *Orientalism and Religion. Postcolonial Theory, India and 'The Mystic East'*. Londen/New York: Routledge. 1-34.
- Ledger, S. 1997 *The New Woman. Fiction and feminism at the fin de siècle*. Manchester, New York: Manchester University Press.
- Leijnse, E. 2015 *Cécile en Elsa. Strijdbare freules. Een biografie*. Amsterdam: De Geus.
- Loo, V. van de, 2002 *'Eene der meest begaafde vrouwen' Melati van Java (1853-1927)*. In: *Indische Letteren Jaargang 17*. Alphen aan den Rijn: Werkgroep Indisch-Nederlandse Letterkunde. (DBNL).
- Nieuwenhuys, R. 1978 *Oost-Indische spiegel. Wat Nederlandse schrijvers en dichters over Indonesië hebben geschreven vanaf de eerste jaren der Compagnie tot op heden*. Amsterdam: Querido's Uitgeverij. 312-335. (DBNL).
- Pattynama, P. 1995 *Van een balorige élève en een keurige huisvrouw. De Joop ter Heul-serie van Cissy van Marxveldt*. In: *Babs' bootje krijgt een stuurman. De meisjesroman en illustrator Hans Borrebach. (1903-1991)*, Amsterdam, 8-30.
- Pattynama, P. 1996 *Ontheemde vondelingen. Vrouwelijke adolescentie en 'Bildung.'* In: *Denken over sekse in cultuur en wetenschap*. Mineke Bosch (red.). Amsterdam: Stichting beheer IISG, 22-44.
- Ruberg, W. 2004 *De tribune der vrouw. Vrouwenbrieven 1750-1850*. In: *Jaarboek Centraal Bureau voor Genealogie Deel 58*. Den Haag: CBG, 173-194.
- Said, E.W. 1994 *Cultuur en imperialism*. Amsterdam/Antwerpen: Atlas. Oorspronkelijke uitgave: 1993 *Culture and Imperialism*. New York: Alfred A. Knopf Inc.
- Schmitz, T. 2000 *Naturalistische 'spoken' in meisjesboeken 'Het nerveuze gestel' bij Top Naeff en Cissy van Marxveldt*. In: *Literatuur zonder leeftijd. Jaargang 14*.
- Schmitz, T. 2001 *Het 'recept' van de klassieke meisjesboeken van Top Naeff en Cissy van Marxveldt: 'Men neme een bakvis...'* In: *Jaarboek Letterkundig Museum 10*. Den Haag: Letterkundig Museum.
- Soeroto, S. 1977 *Kartini. Pionierster van de Indonesische onafhankelijkheid en vrouwenemancipatie*. Vertaald en bewerkt door C. Vreede-de Stuers. Franeker: 't Wever BV.

Soeting, M. 2008 *De deemoed voorbij. Cissy van Marxveldt en haar rebellenclub*. In: *De parelduiker. Jaargang 13*. Amsterdam: Uitgeverij Bas Lubberhuizen. (DBNL).

Soeting, M. 2011 *'Het is heerlijk, allerlei zotheden te bedenken'* De zelfrepresentatie van Cissy van Marxveldt. In: *Literatuur zonder leeftijd. Jaargang 25*. (DBNL).

Soeting, M. 2014 *De egoïstische wereldsheid van moderne juffers. Seksualiteit in leven en werk van Cissy van Marxveldt (1889-1948)*. In: *Nieuw Letterkundig Magazijn. Jaargang 32*. 58-62.

Termorshuizen, G. 2005 *Adoe, kok terlaloe, een meisje, zij sgriff in de krant. Over de journaliste Beata van Helsdingen-Schoevers*. In: *Indische Letteren. Jaargang 20*. Alphen aan den Rijn: Werkgroep Indisch-Nederlandse Letterkunde. (DBNL).

Terwogt, H. 1970 *Cissy van Marxveldt, terug in de tijd*. In: *Het Parool*. Ontleend aan: www.marxveldt.nl/artikelen (laatst geraadpleegd op 2-9-2016).

Wiel, J. Van der. 1993 *4 augustus 1874: A.L.G. Bosboom-Toussaint voltooit voor het tijdschrift Nederland de laatste maandelijkse aflevering van haar roman Majoor Frans: een pittige heldin*. In: *Nederlandse literatuur, een geschiedenis*. Groningen: Noordhoff.

Bijlage

Boeken door Cissy van Marxveldt

- *Game and set!* (1917) (in 1923 uitgegeven als *Vriendinnen* en in 1950 als *Op eigen benen*).
- *Het hoogfatsoen van Herr Feuer: herinneringen aan mijn Duitschen kantoortijd.* (1917).
- *De H.B.S. tijd van Joop ter Heul.* (1919).
- *Joop ter Heuls problemen.* (1921).
- *Caprices.* (1922).
- *De Kingfordschool.* (1922).
- *Joop van Dil-ter Heul.* (1923).
- *Het nieuwe begin.* (1924).
- *Rekel.* (1924).
- *De Stormers.* (1925) (na 1940 uitgegeven als *Burgemeesters tweeling*).
- *Joop en haar jongen.* (1925).
- *Kwikzilver.* (1926).
- *Een zomerzothed.* (1927).
- *De Arcadia: een genoeglijke reis naar Spitsbergen.* (1928).
- *De louteringkuur.* (1928).
- *Herinneringen: verzamelde schetsen.* (1928).
- *Marijke.* (1929).
- *Confetti.* (1930).
- *Puck van Holten.* (1931).
- *De toekomst van Marijke.* (1932).
- *Marijkes bestemming.* (1934).
- *De enige weg.* (1935).
- *Pim 'de stoetel'.* (1937).
- *De laatste weken van Anke Reinalda: Over-Tjongersche vertelling* (in de bundel *Als het wintert...*). (1939).
- *Hazehart.* (1946).
- *De dochter van Joop ter Heul.* (1946).
- *Ook zij maakte het mee.* (1946).